
4
DE AS
tijdschrift
voor politiek
en kultuur
VROUWEN
BEVRIJDING

nummer 4 - juni/juli 1973.
verschijnt 6 keer per jaar.
jaarabonnement minimaal
f 12; los nummer *f* 2, per post *f* 2,60.
abonnementen worden, mits uiterlijk een maand voor het einde van de abonnementsperiode opgezegd, verlengd.
uitgave: spuw/ram.
abonnementen en administratie: spuw, postbus 17, driebergen, giro 25 53 850.
redaksiesekretariaat:
hans ramaer, bickerstraat 2c, rotterdam-4, telefoon 010 - 65 48 49.
redaksiekollektief:
boudewijn chorus, anton constandse, rudolf de jong, wim de lobel, arthur mendes georges, simon radius, hans ramaer.
verder werkten aan dit nummer mee: joke holdtgrefe thom holterman, leonie kwakkelstein, anja meulenbelt, george noordanus
druk: usp, utrecht.

redaksioneel

'Vrouwenbevrijding' is het onderwerp van deze vierde aflevering van De As. Geen moment hebben wij echter de pretentie dat binnen het bestek van dit nummer een zo veel omvattend thema afgerond behandeld zou kunnen worden.
Als uitgangspunt hebben wij gekozen de vraag of vrouwenbevrijding mogelijk is zonder maatschappelijke bevrijding, anders gezegd of feminisme en socialisme te scheiden zijn.
Naar onze mening moet deze vraag in zijn algemeenheid ontkennend beantwoord worden.
Aan de andere kant hebben wij ons ook bezig gehouden met het vaak in feministiese kringen gehoorde verwijt dat de arbeidersbeweging in het verleden weinig aandacht heeft geschonken aan de positie van de vrouw.
Wie zich met vrouwenbevrijding bezighoudt kan overigens niet voorbij gaan aan aspekten als de rol van het gezin en de betekenis van de seksualiteit. Op dit gebied geldt Wilhelm Reich terecht nog steeds als een pionier.
Anton Constandse bespreekt daarom een nog te verschijnen boek van Harry Mulisch dat over deze politieke seksuoloog handelt.

vrouwenbevrijding: strijd tegen en met de man

1
De bevrijding van de vrouw vraagt strijd op verschillende fronten. Allereerst is daar de strijd om de bevrijding uit de ekonomiese afhankelijkheid van de man, want vrijheid en gelijkheid zijn alleen mogelijk bij ekonomiese onafhankelijkheid. Deze strijd gaat tevens gepaard met een strijd tegen de vrouwelijkheids- en moderschapsideologie, die de vrouw ermee moet verzoenen dat zij geen andere keus heeft dan haar arbeidskracht aan haar gezin ter beschikking te stellen.
Daarbij stuit zij al direkt op een tweede front: n.l. dat zij niet zonder meer toegang heeft tot alle voor mannen toegankelijke funkties, dat het veelal minder betaalde beroepen zijn waarmee ze het moet doen en dat zij geen gelijke beloning krijgt voor dezelfde arbeid die een man verricht. Ze voelt zich de mindere van de man, een soort gastarbeidster. Ook hier zijn het de mannen die haar dat leveren. Het gaat echter hier om uitbuiting, waar de mannen zelf, op een andere wijze weliswaar, ook de dupe van zijn. En op dit front zal zij haar strijd dan toch ook met de mannen samen moeten uitvechten: de bevrijding uit de onderdrukking van het maatschappelijk systeem met zijn auatoritaire gezagsuitoefening en zijn hiërarchiese betrekkingen tussen mensen. Vrouwen- en mannenemancipatie gaan hier samen.
Het derde front is de bevrijdingsbeweging uit het gezin: vanuit het eerste front gericht op het tot stand komen van andere rolpatronen in het huwelijk, in dienst van haar eigen onafhankelijkheid van de man en op de bevrijding uit de onderdrukking van de moederrol en de onderdrukking veroorzaakt door de onmondigheid van de kinderen. Dit leidt tot strijd tegen de ideologie die rondom opvoeding en verzorging is opgebouwd en die er op gericht is om kinderen onmondig te houden opdat de moederschapsideologie niet zal worden uitgehold. Op alle mogelijke manieren wordt het vrouwen moeilijk gemaakt om te werken ; als

zij kinderen hebben zijn er geen maatschappelijke voorzieningen die de voortgang van haar werk garanderen als haar kinderen ziek zijn of onverwacht vrij van school zijn. Dat vrouwen eigenlijk niet zouden moeten werken als ze getrouwd zijn en kinderen hebben is een feit waar ze voortdurend op gedrukt worden.
De diskussies over deze drie fronten zijn weer in volle gang. Dankzij de aksiejaren 60-70 die een herleving brachten van de problemen rondom vrouwenemancipatie en feminisme en dankzij ook een aantal spektakulaire geschriften die de mannenhaat propageerden (SCUM, de bond tot het uitroeien van mannen, van Valerie Solanas), de vrouwenverachting (Germaine Greer), de vrouwelijke domheid (Esther Vilar) of het lesbies feminisme (Paarse September) centraal stelden.

2
Door velen wordt de ekonomiese en de seksuele bevrijding van de vrouw verbonden met de politieke strijd tegen het kapitalisme. Ook Wilhelm Reich meende aanvankelijk dat deze onderdrukking een specifiek aspekt is van de kapitalistiese (en dus ook fascistiese) onderdrukking, waarbij het huwelijk gedacht is als een levenslange monogame band met één partner en uitsluiting van alle andere seksuele relaties. Daar komt dan weliswaar niet zoveel van terecht, want dit eindigt in echtscheiding of tot allerlei angst- en schuldgevoelens, waardoor het repressief karakter van het gezin als instituut zichtbaar wordt gemaakt; niettemin is het gezin in opmars. Er wordt steeds jonger getrouwd en steeds meer groepen (priesters, studenten) trouwen of willen de rechten, voorrechten en voordelen die aan het "normale" gezin worden toegekend, ook laten gelden voor andere dan heterofiele relatievormen(COC-nota).
Maar wanneer in de jaren '33/34 de Sovjet-Unie weer tot de invoering van de traditionele huwelijks- en gezinsmoraal besluit, gaat Reich zijn opvattingen herzien: de ekonomiese en seksuele onderdrukkingsideologie kan blijkbaar ook plaatsvinden in landen die geen kapitalistiese produktiewijze kennen. Dan is de onderdrukking (misschien ook wel van de man) geen primair kenmerk van een op basis van een kapitalistiese produktiewijze geregelde samenleving, maar van een op autoritaire en hiërarchiese relaties berustende maatschappij. Kennelijk is een socialistiese produktiewijze ook mogelijk binnen een centralisties geleide autoritair-hiërarchiese maatschappij. Dan is dus niet de produktiewijze het grondgegeven van de onderdrukking, maar de autoritaire staat.
De autoritaire gezagsuitoefening en de hiërarchiese machtsverhoudingen (die in een kapitalistiese produktiewijze tegelijkertijd bepalende grondelementen zijn) zijn de dragers van een autoritaire maatschappij waarbij het centraal gezag door de staat belichaamd wordt.

Afschaffing van de kapitalistiese produktiewijze -die autoritair is doordat een elite aan grote groepen van de bevolking de vrijheid ontneemt en die hiërarchies is doordat zij de ongelijkheid institutionaliseert, leidt dan ook niet van zelf tot een libertair socialisme, als niet ook de hiërarchiese machtsrelaties in de werk- en alle andere leefsituaties worden afgebroken en plaats maken voor zeggenschap van onder op.

Ook Simone de Beauvoir wijst erop, dat vrouwen in de USSR weliswaar belangrijke sociale en politieke funkties hebben, maar dat het aantal vrouwen dat in de centrale komitees en arbeidersraden zit, klein is. Daar domineert de man. Op een centrale plaats! Arts is een in hoofdzaak vrouwelijk beroep, maar slecht betaald en zwaar. De toegang tot de techniese en wetenschapsteoretiese beroepen is voor een vrouw moeilijk. En in de werksituatie staat de vrouw toch altijd onder een man. De gelijkheid van man en vrouw is dus ook in de Sovjet Unie geen werkelijkheid geworden. Wanneer alleen de produksieverhoudingen veranderd worden leidt dit weliswaar tot een ander, een rechtvaardiger ekonomies systeem, maar in de maatschappelijke verhoudingen in alle subsystemen (bedrijfsleven, beroepsleven, huwelijk enz.) kunnen t.a.v. de man-vrouw-verhouding de traditionele rollen blijven bestaan. Feminisme dat zich dus alleen anti-kapitalisties opstelt, met de klassenstrijd erbij, zal waarschijnlijk wel allerlei verbeteringen kunnen bewerkstelligen in de positie van de werkende vrouw, maar zal langs deze weg toch blijkbaar niet de volledige gelijkberechtiging van man en vrouw bereiken, noch in de kapitalistiese noch in de kommunistiese landen. Vanuit deze invalshoek kan ik het zowel eens zijn met de radikale kritiek, die Paarse September heeft op het feminisme, als met die van de naar het reaktionaire zwemende van Esther Vilar.
Paarse September stelt o.a. (behalve dat homofilie een politieke keuze is) dat gelijkberechtiging niet kan betekenen dat de vrouw dezelfde rechten krijgt als de man, want ook dan is de emancipatie van de vrouw weer beschreven vanuit de man-rechten. Zij moet haar gelijkberechtiging verwerven in eigen termen, die niet afgeleid zijn uit de voorrechten van de man. Welliswaar zijn het juist die voorrechten die het meisje al heel jong het eerst herkent (jongens klimmen in bomen, voor meisjes is dat gek) maar later zal zij toch haar emancipatie in eigen termen

moeten leren ontwikkelen. Zonder in de valkuil van een vrouwelijkheidsideologie te vervallen. Dat is nog niet geschied. Lijkt me ook erg moeilijk. Het kan in ieder geval niet gaan -akkoord- om overname van de macht van mannen. Het machtsdenken is juist inherent aan het autoritair-hierarchies denken en maakt onderdrukking van anderen, en dus ook van vrouwen, in een autoritaire maatschappij mogelijk. Het gaat juist om de afschaffing van die macht. Gelijkberechtiging en mannenmacht-overname kunnen dan geen dragende grondmerken zijn van het feminisme. Die strijd om de afschaffing van macht, welke door mannen wordt uitgeoefend, en dus toch tot een verwoed gevecht met de mannen zal leiden, is een strijd tegen alle hierarchiese verhoudingen waarbij de bazen "boven" niet door "beneden" gekozen zijn en niet door "beneden" uit hun leiderschap kunnen worden ontzet. Gelijkberechtiging is inderdaad niet dat een vrouw dezelfde rechten krijgt als de man, maar dat gelijkheid bestaat als afwezigheid van machtsuitoefening van wie over wie dan ook.
De bijdrage van Esther Vilar geeft, ondanks haar doordraverijen en reaksionair uithalen, naar mijn mening een omstandige toelichting over een stelling die indertijd door August Bebel is geponeerd en door Horkheimer van een nieuwe toelichting is voorzien, namelijk dat de vrouw met alle vezels van haar bestaan in deze maatschappij op het burgerlijk huwelijk èn gezin is aangewezen: materieel, seksueel en ideologies. Zij zal daarom in meerderheid besluiten zich vrijwillig aan de man te onderwerpen en de maatschappelijk bepaalde rolverdeling te aanvaarden en de daarbij behorende ideologie. Ze kiest voor de afhankelijkheid van de man, materieel en geestelijk en de kinderen geven haar aan zichzelf ook nog een prachtig alibi om dat te doen. Maar daarmee, zegt Bebel, gaat ook de dialektiek van de machtsrelatie werken: de heerschappij van de ene mens over de andere valt altijd op de heerser terug en deze wordt zelf afhankelijk van het door hem (haar!) beheerst objekt. Zo brengt de heerschappij van de man over de vrouw vanzelf de beheersing van de man door de vrouw voort. Het is vanzelfsprekend, en dit aspekt werkt Esther Vilar dan ook met een zekere wellust uitvoerig uit, dat de moderne vrouw (en de vroegere?) daarbij haar sterkste wapen in de strijd gooit en "de man zover weet te krijgen dat zij een zeer hoge prijs voor haar vagina weet te bedingen". Hoewel Vilar ook stelt dat de man de vrouw onderdrukt - omdat hij zo stom is haar zoveel privileges te geven in ruil voor seks - wekt zij, terecht, bij feministen wrevel omdat zij de maatschappelijke bepaaldheid van de door haar uitvoerig beschreven gedragswijzen verder niet analyseert. Overigens is Esther Vilar soms onvoorstelbaar geestig, bijvoorbeeld daar waar zij de door de meeste vrouwen als absurd ervaren penisnijdteorie van Freud analyseert vanuit haar eigen invalshoek: Freud is een typies door de vrouw gedresseerde man die de dupe werd van het vrou-

welijk vermogen tot zelfvernedering dat haar in staat stelt één grote komeide te maken van haar orgasme (dat zij zoals ieder weet minder ernstig neemt dan een paar mooie laarzen).
Ook Horkheimer wijst erop, dat de vrouw op dubbele wijze de autoriteit van het bestaande helpt te versterken door de zorg van het gezin als zodanig - de broedplaats van de autoritaire en hierarchiese overdracht - en door het voortdurend vermanend achter de man en de kinderen aanzitten, uit angst haar verworven situatie te verliezen: het is vooral de vrouw die de overdracht bewerkstelligt van de autoritaire en hierarchiese ideologieen, die onze orde rechtop moet houden. De moederschaps- en vrouwelijkheidsideologie heeft als funksie om de vrouw die werkt en kinderen heeft, het passend schuldgevoel bij te brengen, waardoor zij op de dwalingen van haar emancipatieweg terugkomt: deze ideologieen zijn niet minder dan de perverteriing van de wens van de vrouw naar een kind. De seksualiteit van de vrouw wordt misbruikt om haar onder de ban van het huwelijk en de afhankelijkheid van de man te brengen. Alleen zo - in het huwelijk, met een vaste man - mag ze moeder worden. Dat deze ideologie een een repressieve funktie heeft blijkt duidelijk uit de tegenstand, die wordt geleverd tegen de vrije abortus. Deze zou dan immers ook voor de ongehuwde vrouw moeten gelden, waardoor men onuitgesproken de buitenechtelijke seks zou billijken. Maar waardoor men ook een "strafmiddel" uit handen zou geven: wie zomaar seks bedrijft moet het maar voelen. Vooral uit de abortuspolitiek blijkt hoezeer het huwelijk en het gezin de ruggegraat vormen van een autoritaire samenleving: het doorgeefstation voor een autoritaire en het beoefenen van hierarchiese relaties.

3

De vrouw moet zich dus niet alleen uit de kluisters van de man bevrijden. Met haar zelfstandigheidsverwerving op ekonomies terrein is ze er nog lang niet. De vrouwelijkheids- en moederschapsideologie zal zij ook moeten bestrijden en afbreken om vrij te worden.
Maar er is meer. Op dit eerste front strijdt ze tegen de man zelf, zichtbare mannen, met zichtbaar onderdrukkend gedrag.

Daarom zou men kunnen stellen dat waar ze strijdt voor gelijke beloning, erkenning van parttime arbeid, gelijkheid in arbeidsverhoudingen, zij ook nog strijdt tegen mannen, maar dan toch ook al tegen meer. Tegen fundamentele grondslagen van de maatschappelijke ordening. En dáár zal ze de strijd tegen de mannen toch moeten kombineren met de strijd met de mannen; samen tegen de gemeenschappelijke tegenstanders: het maatschappelijk systeem, ooit door mannen gemaakt maar hen volkomen boven het hoofd gegroeid. De strijd om gelijkberechtiging in de arbeidssituatie kan haar wel bevrijden uit de mannelijke onderdrukking, maar niet uit de kapitalistiese onderdrukking (in de westerse landen) en ook niet uit de hierarchiese onderdrukking van het maatschappelijk systeem zelf (westerse en kommunistiese landen). Deze strijd moet niet alleen tegen de man gevoerd worden (als schepper van de situatie), maar ook met de man die in dit opzicht ook de dupe is van het bestel, van het centraal gezag, en/of van de kapitalistiese produksiewijze die van hem een nummer maakt en een loonslaaf. Juist het door elkaar heen lopen van deze onderdrukkingsbronnen maakt de strategie voor de bevrijding zo moeilijk.
Het feminisme moet zich opstellen vanuit het anti-masculine (om de vrijmaking tegenover de man te waarborgen), vanuit het anti-kapitalistiese (om samen met de man de onderdrukking door de autoritaire produksieverhogingen en de hierarchiesiese instituties te bestrijden) en vanuit het anti-familaire (samen met man en kind de onmondigheidsideologie bestrijden waardoor het kind de moeder effektief kan onderdrukken, en het "gezin" tot een anti-broedplaats te maken voor autoritaire- en hierarchiese relaties).
Dat betekent dat de emancipatie van de vrouw niet geïsoleerd kan verlopen van die van de man en van het kind, tegelijkertijd gericht moet zijn tegen de voorrechten (in termen van graag aanvaarde repressieve hulpverlening) van man én kind. Deze niet meer dialekties, maar polair van aard zijnde strijd geeft natuurlijk aanleiding tot ook wanstaltige vormen van mannen- en kinderhaat en vrouwenverachting. Wie het hoofd koel houdt, blijft wel weten waar het om gaat.
Het komt dus hier op neer, dat om de emancipatie van vrouw, kind en man te bevorderen naast de verandering in de produksieverhoudingen (waardoor mensen worden uitgebuit) de afbraak van de hierarchiese machtsverhoudingen noodzakelijk is (strijd tegen het instituut van de bazen waardoor alle signalen van "boven" efficient worden doorgegeven), de inhoud van de opvoeding zal moeten worden veranderd (waarbij opvoeding niet meer in termen van tegengaan van verkeerd gedrag wordt geformuleerd, maar van vrijmaking van de kinderlijke energie) en de funksie van de daarmee samenhangende ideologien (moederschap, kinderrijkdom, vrouwelijkheid, onmondigheid van de kinderen) zal worden verduidelijkt.

Wie moeten de dragers van dit emancipatieprogramma zijn? Niet de mannen en de kinderen, maar de vrouwen. Zij kunnen het niet alleen doen, maar wel gezamenlijk met alle andere vrouwen. Zij kunnen het niet geïsoleerd doen van de mannen en kinderen, maar tegelijkertijd ook tegen hen. Daarbij komen we voor hetzelfde dilemma te staan als dat van de arbeidersbeweging: het proletariaat is in feite de enige bevolkingsgroep (omdat zij meerwaarde oplevert) die de macht heeft het industrieel-kapitalistiese apparaat lam te leggen ("heel het radarwerk ligt stil", enz) door langzaamaan-aksies, stakingen of de grote universele werkstaking. Deze toegekende pretentie wordt echter volledig in de schaduw gesteld door het feit, dat het juist de arbeidersklasse is, die het meest kwetsbaar is wanneer zij zich voor deze doeleinden opstelt: wie zich verzet tegen de produksiewijze of hierarchiese verhoudingen ligt eruit. En het zijn de vrouwen, die met de gebakken peren zitten. Tragies is ook, dat juist in arbeidersmiljeus het idee van autoritair leiderschap levend wordt gehouden en dat men nogal afwijzend staat tegenover grote vrijheid in opvoeding en onderwijs. Juist haar grote kwetsbaarheid maakt dat ze weinig veranderingsbehoeftig is jegens alles wat niet goed in de - terechte - carrierelijn past. Ook in arbeidersmiljeus is de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw nog springlevend: de vrouw krijgt het huishoudgeld en moet maar zien rond te komen. Veel emancipatiefeminisme is zeer elitair, en sluit nauwelijks aan bij de arbeidersvrouwen. Met de vrouwenemancipatie ligt het analoog.
De elitaire vrouwen staan bol van de pretenties. Ze willen geen lustobjekt zijn. Maar als de man zich ook lustobjekt voelt is er niets aan de hand, behoudens dan een seksparadijs op aarde. Die hemel gaat voor arbeidersvrouwen verloren in het doodmoe thuiskomen van de man na het schnabbeltje, dat nodig is om de auto af te betalen. En daarmee komt het Vilar-effekt tot volle werking: vrouwen kunnen wel de macht van mannen over hen afwijzen, maar het gaat niet omdat ze niet inzien hoe ze anders tot een redelijk, zelfstandig bestaan komen, zeker niet als er ook kinderen zijn.
Voor vrouwen die zich een betere baan kunnen verwerven ligt het al gunstiger. Zij beschikken daardoor ook over meer pressiemiddelen om de man te dwingen tot andere rolverdelingen binnen het huwelijk en gezin te komen. Het zal zeker mogelijk zijn om bepaalde aspekten van de vrouwenemancipatie binnen het huwelijk te voltrekken als men met elkaar tot goede afspraken komt, vooral juist op het punt van de vervelende zaken: wie doet de afwas, wie schilt de aardappelen en wanneer. Of de vrouw binnen het huwelijk door de man als lustobjekt beleefd wordt doet m.i. weinig terzake, als de man dan ook maar zo beleefd wordt. Seksueel geluk - nog altijd een grote drijfkracht

voor man en vrouw - is onmogelijk zonder lustbevrediging. Ook kunnen binnen het huwelijk allerlei aspekten van de vrouwenemancipatie tot oplossing komen door goede afspraken met de kinderen, wier emancipatie zonder die van de vrouw niet te denken is. Kinderen zullen net zo goed als mannen de onderdrukking van "moeder" moeten leren herkennen. Maar men kan nog zoveel hierarchiese strukturen binnen het huwelijk bij onderlinge afspraak afbreken, dat neemt niet weg dat dit stuk vrouwenemancipatie geïsoleerd verloopt van de veel grotere die betrekking heeft op de maatschappelijke onderdrukking via de autoritaire en hierarchiese strukturen. De verwevenheid daarvan met de machtspositie van de man buiten de huwelijksstrukturen en van het kind met betrekking tot zijn loopbaanstrukturen en -ontwikkeling maakt dat een vrouwenbeweging die zich geïsoleerd blijft opstellen ten ondergang gedoemd is. Voorbeeld van die verwevenheid is bijvoorbeeld de houding tegenover de schoolprestaties van het kind. De grote emancipatie van de vrouw t.a.v. de kinderen loopt via o.a. de anti-autoritaire opvoeding waardoor het kind vlugger leert om zich nièt afhankelijk op te stellen van de ouders (vooral de moeder) en waarbij al vanaf het begin allerlei hierarchies bepaalde machtsverhoudingen buiten werking worden gesteld (afzien van gehoorzaamheid, onderlinge ruzies tussen kinderen langer zelf laten uitvechten, minder ingrijpen van bovenaf behalve bij lichamelijk gevaar, etc). Dit geïsoleerd han-

teren binnen het gezin of in een kollektief van verwante gezinnen is natuurlijk wat anders dan dezelfde afbraak van baas-knechtprincipes ook afwijzen binnen het schoolsysteem dat het kind straks nodig heeft voor zijn verdere ontwikkeling en loopbaan. Daar de schoolkeuze in hoge mate straks het inkomen bepaalt komt het ouderpaar dat alles best onderling heeft kunnen regelen, toch tot de noodzaak van een keuze wanneer zij emancipatie willen blijven vertalen in termen van afbraak van autoritaire gezagsuitoefening en hierarchiese machtsrelaties.
De emancipatie-ideologie zal men immers ook tot opvoedingsinhoud moeten maken, maar er dan wel tevens bij zeggen - op een leeftijd dat het kind dit niet goed overzien kan - dat een en ander wel gepaard moet gaan met het in het oog houden van de eigen belangen, en dus "slim" gespeeld moet worden. Willen botsen met de omgeving op basis van diepingrijpende opvattingen over een grote emancipatie van man-vrouw-kind (met doorbreking van allerlei heilige koeien: moederschap, vrouwelijkheid, heilig gezin, heilig gezag, heilige loopbaan, enz) en zonder direkt outcast te willen worden in een maatschappij die beducht is voor ingrijpende struktuurwijzigingen tussen mensen, vraagt om een goede handleiding voor de individuele opvoedingguerilla.
En die is nog niet geschreven!
Ook wanneer wij de totaalinhoud van het emancipatiepakket nalopen op die onderdelen welke nu al in het onderwijs ter sprake komen, dan is de uitkomst bijzonder droevig.
Zo moeten we dan ook tot de wat paradoksale konklusie komen, dat weliswaar school, gezin, bedrijfsleven de grote doorgeefinstituten zijn voor een autoritair-hierarchiese ideologie, maar dat er toch kennelijk geen andere centrale plaats is om het tegenwicht van inhouden te organiseren dan juist weer dat gezin, waarbij mogelijkerwijs het vormingswerk een eventuele, vrijblijvende, bondgenoot zou kunnen zijn. "Vrijblijvend" omdat het zich ook tot zekere grenzen subversief kan opstellen als het dat al zou willen, en "bondgenoot" omdat het in ieder geval op grond van de achterliggende filosofie (mensen bewust helpen maken van zichzelf en hun situatie) een soort van ventielfunksie kan vervullen.

5
Van fundamenteel belang is dan ook de bundeling van mannen, vrouwen en kinderen tot groepen die voortdurend met deze emancipatieproblematiek, theoreties, prakties en strijdvaardig bezig zijn. De groepen zullen dan wel tot onderling vijandige opstellingen komen, dat brengt juist de hele verwevenheid van de vrouwenonderdrukking met de totale onderdrukking via allerlei subsystemen met zich mee. Binnen elke groepering hebben de radikale vleugels een duidelijke funktie; juist doordat zij niet relativeren kunnen, stellen zij de problematiek

scherp. Die funktie moet hen vooral niet ontnomen worden door allerlei tolerantiefilosofiën te ontwerpen, waardoor niemand meer precies kan zeggen, wat men meent. Germaine Greer, Esther Vilar, Betty Friedan, Valerie Solanas, hebben ieder op eigen wijze de diskussie aan de gang gehouden die weer door grotere groepen wordt doorgegeven en verdiept. De beweging die deze groepen met elkaar veroorzaken, maakt dat we niet alleen aangewezen behoeven te zijn op halfslachtige instituten als het bestaande gezin en het bestaande vormingswerk. De diskussie over het autoriteitsprincipe die mede door de aksiejaren 60/70 werd veroorzaakt, is duidelijk meer dan een diskussie geweest: er is veel van doorgesijpeld. Er is een duidelijke afkeer ontstaan tegen iedere vorm van autoritaire gezagsuitoefening in bijna alle geledingen van de maatschappij. In het gezin wordt meer met de kinderen doorgepraat, de verhouding leraar-leerling is minder autoritair dan een generatie terug en er wordt een kinderkrant uitgegeven door studerenden aan de school voor de journalistiek. Drie voorbeelden van een vermindering van de autoritaire druk op kinderen en symptomen van emancipatiebevorderende tendensen rondom het kind. Dat de kinderemancipatie ten nauwste met die van de vrouwenemancipatie verbonden is, dringt vandaar uit dan wel weer verder door. Het vormingswerk gaat steeds meer ernst maken met het beginsel dat het voor alles gaat om het helpen van groepen bij de eigen bewustwording t.a.v. het wonen, het werken en leven. De steeds groter wordende behoefte aan allerlei soorten van trainingen (relaties, sensitivity, procesbewustheid, kommunikatie, ontmoeting, enz.) brengt ook met zich mee dat mensen zich bewust gaan worden van de wijze waarop de autoritaire besluitsvorming verloopt en dit leidt bijna altijd tot het besef dat een hiërarchie niet nodig is om tot gezonde besluitvorming te komen al zal dat niet-autoritaire besluitvormingsproces wat langer duren. Ook in het bedrijfsleven dringen inzichten door via moderne bedrijfs- en organisatiedeskundigen, die de irrationele bevelsstrukturen willen vervangen door allerlei vormen van kollegiaal leiderschap. De leiders weten er nog geen raad mee, gewend als ze zijn aan patriarchaal-autoritair leiderschap

dat zijn besluiten via de hiërarchiese kanalen doorgeeft, maar dat komt nog wel. Daartoe maakt men gebruik van de inzichten die over leiderschap zijn ontstaan vanuit de sensiviteits- en ontmoetingsbeweging en de daar ontwikkelde methoden om mensen beter zicht te geven op zich zelf, op anderen en op het proceskarakter van de ontwikkeling van relaties.
In feite betekent dit dat de inzichten die ontwikkeld worden rondom het autoriteitsprincipe (mensen moeten minder het gevoel krijgen dat ze van hun vrijheid berooft worden door ze mee te laten doen in de besluitvorming) in alle subsystemen van het maatschappelijk leven parallel lopen (gezin, school, vormingswerk, bedrijfsleven). Dat ook het bedrijfsleven hierin meegaat, wijst erop dat de autoritaire gezagsuitoefening niet alleen zijn ideële betekenis heeft verloren (vroeger: het breken van de eigen wil, het leren van gehoorzaamheid, enz.), maar ook zijn ekonomiese! Blijkbaar werkt de kapitalistiese produktiewijze in zijn laatkapitalistiese fase efficiënter door een verzachting van de gezagsuitoefening. Het principe van de produktiewijze wordt daarmee uiteraard nog niet prijs gegeven. Wie daarom denkt dat door deze uitholling heel de kapitalistiese produktiewijze gehinderd zou worden, heeft het kennelijk mis. We zouden zelfs kunnen stellen dat het zicht op de werkelijke vrijmaking van mensen juist bemoeilijkt wordt, doordat de anti-autoritaire opvattingen gebruikt worden om deze onderdrukkingssituatie te bestendigen. En "het kapitalisme" kan dat doen omdat de hiërarchiese machtsverhoudingen <u>niet</u> aan betekenis verloren hebben en de ideologie van "boven" en "beneden" niet aangetast is. De verzachting van het leiderschap werd mogelijk, <u>omdat</u> de hiërarchiese strukturen als zodanig niet aangevochten werden: een schoolparlement dat voorgezeten wordt door de direkteur kan heel het leiderschap kollegiaal maken, zolang maar vast staat - en dat blijkt alleen in konfliktsituaties - dat de direkteur de baas blijft. Idem bij de ondernemingsraad.
Het voortbestaan van hiërarchiese verhoudingen tussen mensen - verhoudingen die mensen ongelijk moet houden - geeft de garantie dat door de afbraak van de autoriteitsmoraal de vrijheid van mensen altijd denkbeeldig blijft en slechts voorbehouden aan bepaalde gepriviligeerde groepen. Echt leiderschap van onderop kan alleen plaatsvinden als de hierarchie echt van beneden tot stand komt en steeds van beneden wordt gekorrigeerd.
Geldt een en ander nu ook voor de organen van het centraal gezag, van de staat dus ? Is er een trend naar kollegiaal leiderschap in de instituties van de bestuursorganen, van de dienstverlenende organen, van het politieel-juridies apparaat, van het militair apparaat ? Via allerlei groepen dringen deze inzichten daar door: de VVDM stelt de discipline in het leger

aan de orde, maar de verzachtingen raken nauwelijks de autoritaire bevelsstrukturen en tasten het principe van de hierarchieen in het geheel niet aan. Het politieel optreden is danig beïnvloed door de aanvankelijke onzekerheden (ca 1965) van het politieapparaat en is duidelijk minder paniekerig, maar de doeleinden - het beschermen van de bestaande orde - zijn uiteraard dezelfde gebleven. In de rechtspraak is van kollegiaal leiderschap geen sprake en in het gevangeniswezen evenmin. De dienstverlenende organen kunnen het leiderschap verzachten, maar is doordrongen van een hierarchie-ideologie die nog sterk aan de loopbaan en de anciënniteit is gekoppeld. De bestuurlijke organen (stedelijk, provinciaal, landelijk) geven nergens blijk dat men werkelijk inspraak en decentralisatie van de besluitvorming aandurft en wijken slechts onder voortdurende pressie van aksie- en belangengroepen van hun vaak het openbare leven verwoestende plannen af.
Ik dacht dus dat zich tegenstellingen gaan afspelen tussen de -grofweg onderscheiden- machthebbers over de produksiemiddelen en de machthebbers over de instituten van het centraal gezag. En voor ons is de ontwikkeling van die tegenstellingen in de kapitalistiese landen in de eerste plaats van belang daar zij ten nauwste samenhangt met de emancipatie van de vrouw, met de grote emancipatie man-vrouw-kind en omdat ze van enorme betekenis is voor de door de overheid te ontwikkelen richtlijnen voor de gezinspolitiek.
De kapitalistiese produksiewijze heeft enerzijds een gezinsverwoestende werking (konsumptiedwang, vrouwenarbeid, kinderopvang, gezinsneurosen, miljeuvernietiging, flatbouw) als een beetje vervelend neveneffekt van het winststreven van de ekonomies machtigen. En dit neveneffekt is belangrijk genoeg om allerlei kritiese vragen te doen ontstaan bij burgers die de emancipatie aan de orde gaan stellen. Anderzijds zijn de ondernemers best in staat om de uithollingseffekten die daardoor mede ontstaan op het punt van de autoriteits- en de hierarchie-ideologie op te vangen, want zij hebben grote ekonomiese macht over de loonarbeiders, hebben meer kasmiddelen om stakingen te breken dan vakbonden om ze vol te houden, en dat vrouwen niet gelijk zijn aan mannen is hun geen zorg, want binnen de bestaande ideologieën is er een prachtig alibi opgebouwd om vrouwen minder te betalen dan mannen. Zelfs kunnen de veranderde rolpatronen tussen man en vrouw (vrijere seks, groepsseks, partnerruil) in kommerciele termen vertaald worden, want er ontstaat een grote seksuele markt (boetieks, tijdschriften, seksindustrie, enz) waaraan veel verdiend kan worden zonder dat de ideologie van de seksverachtelijkheid wordt opgegeven. Dat een vrouw nu zonder angst voor zwangerschap van seks kan genieten is zelfs een prachtige kreet op de seksmarkt en werkt sekspolitiek gezien zelfs zeer verhullend, want "dat heeft deze samenleving dan toch maar voor elkaar gebracht". Gezinspolitiek

is hun ambacht niet en als vrouwen goedkopere arbeidskrachten zijn en zelf willen werken, dan maakt een bedrijf een opvangskresj voor de kinderen en dan is dat probleem de wereld uit. Anders is het met de staat. Voor haar is het winststreven geen primair belang, wel heeft zij belang bij de autoriteitsgevoeligheid van de burgers. Ze mogen zich best van onderdanen tot bewuste burgers ontwikkelen, maar dan wel tot burgers die weten waar ze in de hierarchie moeten staan en dat aan de kinderen zullen overdragen. Mede gezien de niet fundamenteel veranderde rolpatronen tussen man en vrouw in de kommunistiese landen ligt de veronderstelling voor de hand dat de staat belang heeft bij het blijven voortbestaan van de huidige rolpatronen tussen man-vrouw en kind. De staatinstituties volgen uiterst langzaam de ontwikkelingen op het punt van kollegiaal leiderschap, hebben bijna alle een strak opgebouwde ambtenaren- en beambtenhierarchie die krachtig verweven is met het loopbaangevoel van haar werknemers, terwijl het promotiebeleid via allerlei persoonlijke dossiers in hoge mate bepaald wordt door autoritaire en hierarchiese principes waarmee de carrierebewuste ambtenaar zich danig zal moeten identificeren.
De staat zal dus een gezinspolitiek moeten ontwikkelen, die enerzijds de gezinsverstorende werking van de kapitalistiese produksiewijze zal moeten opvangen (het gezin zal als doorgeefinstituut van belangrijke ideologieën moeten blijven bestaan; de vrouw zal niet een te grote zelfstandigheid tegenover de man moeten kunnen ontwikkelen) en die anderzijds de garantie geeft

dat de bestaande rolpatronen tussen man en vrouw en kind niet fundamenteel zullen worden gewijzigd in die zin dat de hierarchie in beginsel wordt ondermijnd. Alleen op dit laatste punt is er een belangenovereenkomst tussen staat en bedrijfsleven.
Door middel van haar gezinspolitiek kan de staat veel middels de werksituatie verkregen onafhankelijkheid van de vrouw weer te niet doen, bijvoorbeeld door het scheppen van kollektieve voorzieningen voor woon-, leef- en kinderopvanggelegenheid tegen te gaan, door het afremmen van gelijke opleidings- en beroepskansen, door ongunstige belastingmaatregelen, door het wurgen van anti-autoritaire opvoedingsexperimenten, enz. Vast staat dat de staat geen fundamentele uitholling van het autoriteits- en het hierarchieprincipe zal kunnen gedogen. De kapitalistiese landen hebben, door de innerlijke tegenspraken van het produksiesysteem, een punt bereikt waarin de belangen van de staat en de ondernemingsgewijze produksie niet meer geheel samenvallen. Dat maakt er de emancipatiebeweging niet gemakkelijker op. Zal de gezinspolitiek van de staat zich ook richten tegen de gezinsafbrekende werking van de kapitalistiese produksiowijze? Zal de kapitalistiese bedrijfsvoering af gaan zien van de traditionele vormen van gezagsuitoefening (seksuele onderdrukking, autoritair gezin) op zoek naar nieuwe vormen van systeemstabilisering waarbij nieuwe vormen van vrijheid in andere heerschappijvormen zullen worden gegoten? In het laatste geval kan de gezinspolitiek van de overheid zich achteraf steeds aanpassen aan de veranderingen en "vernieuwingen" die door de produksiewijze worden veroorzaakt waarbij de ontstane tegenstellingen wat moeten worden afgezwakt via de sociale politiek.
Het centraal gezag vertrouwt er dan op dat het de neveneffekten kan verwerken, die de grotere persoonlijke vrijheid met zich mee brengt t.a.v. de autoriteits- en hierarchie-uitholling op allerlei deelgebieden van het maatschappelijk leven. Zo'n korrigerend beleid kan nimmer een eigen visie ontwikkelen. Een revolutionair beleid is ook niet wel denkbaar want dan zou een repressieve gezinspolitiek ontwikkeld moeten worden die allerlei patriarchale vormen van autoriteit en hierarchie weer op de troon zou zetten. Een nieuw fascisme zou deze ontwikkeling stellig in haar ideologie opnemen. Ook Reimut Reiche heeft er op gewezen, dat de funksie van de staat in de laat-kapitalistiese samenleving grondig in de gaten moet worden gehouden.
Een goed beleid zal men, noch in de kapitalistiese noch in autoritair socialistiese landen (waartoe ik voorlopig Joegoslavie, China en Cuba niet zou willen rekenen) op dit punt niet mogen verwachten. Een kreatief beleid zou gericht zijn op het scheppen van voorzieningen die tot afschaffing van de machtsuitoefening van mensen over mensen zou leiden. Bij de emancipatie gaat het niet om de gelijkberechtiging of om de machtsovername van gediscrimineerde groepen, maar om de afschaffing

van macht als zodanig. Dit einddoel - waarbij de ideologie rondom het autoriteits- en het hierarchie-principe steeds moet worden verduidelijkt - moet voor ogen blijven staan bij alle onderlinge strijd tussen homo's onderling, hetero's onderling, tussen mannen, vrouwen en kinderen (om alleen maar de groepen te noemen die centraal staan bij de vrouwenemancipatie). Want in een vrije samenleving heeft de enkeling een status bereikt, waarin hij in volstrekte persoonlijke vrijheid zijn/haar leven die vorm kan geven die hij/zij verkiest.

simon radius

Enige literatuur:

Betty Friedan - The female mystique; Leslie Faber - I'm sorry dear; Joyce Outshoorn - Vrouwenemancipatie en socialisme; Monique Wittig - Vrouwenguerilla; Norman Mailer - Gefangen im Sex; A. Mitscherlich - De onherbergzaamheid van onze steden; Reimut Reiche - Seksualiteit en klassenstrijd; Kate Millet - Sexus und Herrschaft; David Cooper - Dood van het gezin; Germaine Greer - De vrouwelijke euneuch; Esther Vilar - De gedresseerde man; A. Firestone - Dialectic of sex; Friedrich Engels - De oorsprong van het gezin, van het particuliere eigendom en van de staat; Juliet Mitihel - Woman's estate; Clara Zetkin - Die Arbeiterinnen- und Frauenfrage; A. Bebel - Die Frau und der Sozialismus; M. Horkheimer - Autorität und Familie; Karen de Crow - The young women's guide to liberation; Valerie Solanas - S.C.U.M., bond tot het uitroeien van mannen; Opzij - De zin van het gezin (april 1973); Wilhelm Burian - Psychoanalyse und Marxismus; D. Haensch - Repressieve Familienpolitik.

mulisch over reich

De ontmoeting met leven en werken van Wilhelm Reich heeft Harry Mulisch (terecht) aangegrepen. Aan het einde van diens nieuwe boek Het seksuele bolwerk (De Bezige Bij) schrijft hij:"Mijn avontuur met Wilhelm Reich is ten einde. Soms, als ik 's avonds laat of diep in de nacht moe was van het lezen en schrijven en ik ging in een makkelijke stoel zitten om zijn leven te overzien, zijn de tranen mij in mijn ogen gesprongen. Niemand hoeft mij te onderhouden over de talloze korrespondenties tussen zijn bestaan en het mijne - dat die er zijn bleek al uit die vierde november 1972, waaruit hij voor mij voortkwam. Nu en dan had ik het gevoel dat ik hem beter begreep dan mij zelf. In elk geval begrijp ik mijzelf beter, nu ik hem begrijp. Hij viel mij toe."
De benadering van de "seksuele politiek" van Reich is hiermee gegeven: het gaat niet slechts om de theorie van deze wonderlijke,bezeten seksuoloog, maar vooral ook om zijn ervaringen. En die zijn tweeërlei: de gevolgen van de kontakten met de wereld die herhaaldelijk ook verwondingen zijn en het ontstaan daaruit van een eigen 'binnenwereld', een bewustzijn dat zich steeds meer onderscheidt van de objektieve realiteit, maar dat voor Reich de ware werkelijkheid is. Het doet er weinig toe of men hier spreekt van paranoia en of Reich zich is gaan gedragen (voor zijn pijnlijke dood in de gevangenis) als een alchimist op zoek naar 'de kosmiese bronnen van het orgasme'. Naast (en mede dóór) het drama van de maatschappij dat Reich heeft beleefd, was daar zijn eigen tragedie. En het is fascinerend hoe Mulisch deze persoonlijke visie ontvouwt. Aan de ontdekkingsreis gaat een subjektief - soms lyries - verhaal vooraf, een vertelling van leven en dood. Uitgeleuid wordt de verhandeling met een bijna suurealisties oorlogsavontuur. Op het slagveld van driften en gedachten, van instinkten en machten is Reich omgekomen.
Wilhelm Reich werd in 1897 geboren in het toenmalige Oostenrijk-Hongarije. In Wenen studeerde hij medicijnen, kwam onder

de invloed van Freud en diens opvattingen over de rol die de 'libido' (eros, seks, lustprincipe) speelt in het leven van de mensen en in hun maatschappij. Ook Reich ontdekte dat seksuele storingen, het onvermogen om nog onbelemmerd te genieten van het natuurlijke liefdeleven, ten grondslag lagen aan neurotiese afwijkingen. En zo goed als de samenleving gebouwd is op de wettiging van de paring (huwelijk, gezin) zijn ook ontelbare misvormingen en onmenselijke ontaardingen gevolgen van het seksuele leven. Dit nu had Freud voldoende in het licht gesteld en in 1923 zou hij in zijn Massenpsychologie und Ich-Analyse wijzen op 'de kerk en het leger' als patriarchale organisaties van door angst en illusie bijeengehouden kollektiviteiten. Naar binnen moeten deze solidariteit en trouw proberen hoog te houden, maar naar buiten wekken zij wantrouwen en haat. Beperkt is het getal der uitverkorenen die overleven. Talloos zijn de verdoemden. En aan de psychiese struktuur van de maatschappij heeft Freud behoorlijk aandacht geschonken. Maar hij was een pessimist en had weinig hoop. Reich echter kwam in aanraking met de ideologie van de Russiese revolutie en met het Marxisme. Voor hem kon deze kapitalistiese wereld wel degelijk te gronde worden gericht mits men haar'geestelijke bovenbouw', de burgerlijke moraal, kon likwideren. In deze civilisatie zag hij niet alleen de ekonomiese en politieke onderdrukking, maar als hoeksteen daarvan de psychiese overheersing: en daarin werkten kerk en staat samen. De mens moest zich gewennen aan onbevredigdheid en leed, hij moest zichzelf leren onderdrukken, het gezin behoorde 'een fabriek van onderdanen' te zijn. Op grond van de kritiek die de socialisten in de vorige eeuw reeds veelvuldig hadden uitgeoefend op het burgerlijk gezin, het partikuliere huishouden en het familiebezit als steunpilaren van de kapitalistiese maatschappij, trachtte nu Reich de ontdekkingen van Freud te verzoenen met de denkbeelden van Marx om door een 'kulturele revolutie' een vreugde biedende seksualiteit los te maken uit de belemmeringen van een autoritaire maatschappij. Hij onderstreepte 'het recht op lustgevoelens', op seksueel leven van jongeren, op een bevrijding uit de banden van het patriarchale gezin, op emancipatie uit een angstverwekkende, neerdrukkende en leedscheppende moraal. Natuurlijk was deze oproep van Reich libertair, in menig opzicht anarchisties van aard. Hij kwam in botsing met de aanhangers van Stalin, maar ook met die van Freud. En de machtsgreep van Hitler dwong hem (Reich was van joodse afkomst) Duitsland en Oostenrijk te ontvluchten. Toen ik in 1938 mijn verhandeling schreef over'Sexualiteit en Levensleer: sexuele en politieke psychologie naar W. Reich'(Amsterdam) kon ik al wijzen op zijn werken over jeugd en seksualiteit, massapsychologie van het fascisme, afwijzing van het patriarchaat en waardering voor het matriarchaat, op zijn konflikten met de starre

Freudianen, met de tirannieke Stalinisten en met de moordende Hitlerianen.
Harry Mulisch nu vertelt méér en verder: over de rondzwervingen van de pionier, zijn vestiging in Noord-Amerika, zijn concentratie daar op de studie over de aard van het orgasme, zijn maatschappelijke désorientering, zijn vervolgingswaan, zijn'alchimistiese' proefnemingen. Reich meent het levensbeginsel ontdekt te hebben, dat ook de bron is van seksuele vervoering en dat in het gehele heelal als elektriese energie werkzaam is. Het is het principe dat gezondheid en lust geeft, maar ziekte, kanker en het boze kan doden. Het moet volgens hem mogelijk zijn deze energie op te vangen en te akkumuleren. Dat de geobsedeerde uitvinder aldus een kwakzalver werd is mogelijk. Maar het was uitermate wreed deze zieke zoeker te vervolgen en te veroordelen. Hij stierf in 1957 aan een hartaanval in de gevangenis.
Harry Mulisch heeft van dit leven geen roman gemaakt, maar het met tal van details en onthullende opmerkingen verheven tot een tragedie. Zoals herhaaldelijk in het werk van deze auteur werden jeugdherinneringen en even zovele verwondingen van de hoofdpersoon tot uitgangspunt gemaakt van een proces dat tenslotte tot zelfvernietiging leidde. Aanvankelijk is men getuige van een duidelijke emancipatielijn: het los worden van Freud, maar ook van Stalin en het verbeten verzet tegen Hitler. Maar het is een pijnlijk proces in zoverre Reich toch

steunfonds

Tot 1 mei 1973 ontvingen we de navolgende bedragen voor steun in de exploitatie van De As in de vorm van extra abonnementsgeld of door giften:
CvdW te H 5,-; BV te G 2,50; AL te A 15; AH te G 2,50; W en SJ te H 2,-; J en CV te E 3,-; J en EK te D 3,-; MterH te R 0,50; T en A dV te R 0,50; CW te U 13,-; AH te M 3,-; JvdW te U 13,-; PG te A 3,-; WdL te M 50,-.
In totaal ontvingen we dus *ƒ* 114,20 aan steun. Iedereen bedankt. Wie het kan missen: stort graag wat extra boven het abonnementsgeld, zodat we straks niet genoodzaakt zijn dit te verhogen, waardoor minder mensen in staat zullen zijn zich een abonnement te veroorloven. Iedere aflevering kost alleen al aan drukken en binden ruim 700 gulden. Dan nog de kosten van verzending en verspreiding en niet te vergeten de redaksie- en lay-out-uitgaven. Kortom, zolang het aantal abonnees nog beneden de 2000 ligt, hebben we steun hard nodig ! Stuur ons ook adressen van kennissen die voor een proefnummer in aanmerking komen, of geef ze een abonnement...

wel heimwee had naar een echte vader, een beschermer. Hij poogt deze later nog te vinden in Einstein die hem afwijst. Centraal staat ook het zoeken naar de geborgenheid van het moederlijke. De grote belangstelling voor het ideaal van het matriarchaat is niet alleen symbolies voor wat het socialisme zou moeten zijn: één grote vrije gemeenschap van broeders en zusters zonder een vaderlijk gezag. Die aandacht is bij Reich ook persoonlijk bepaald. En zo heeft Mulisch ernaar gestreefd op boeiende wijze zowel de houdbare theorieën van Reich als diens hulpeloze stuurloosheid na 1940 te verklaren uit het bewustzijn en het karakter van deze psychiater zelf. Aldus is een schokkend beeld gegeven van een emotioneel, militant maar gewond en ontredderd, tenslotte meelijwekkend mens.
Zonder in te gaan op de vele subjektieve herinneringen en aantekeningen van de auteur (ze maken het boek tot een levendig mozaïek) wijs ik alleen op de betekenis die hij toekent aan Marcuse als voortzetter van de strijd van de 'oude' Reich, die denkbeelden van Freud en Marx wilde samenbrengen. Marcuse wil zijn hoop vestigen op de volken van de derde wereld, de zwarten in de Atlantiese gettoos, de studenten, de intellektuelen en de jeugd."Die moeten - aldus Mulisch - de anderen het bewustzijn van hun werkelijke situatie bijbrengen, zodat een onvervreemdbare maatschappij zal ontstaan, die voorbij is aan Freuds pessimisme, een maatschappij waarin de produksiemiddelen gesocialiseerd zijn, waarin de arbeid - in het teken van Orpheus - weer spel en fantasie is, zoals bij een kunstenaar, waarin het hele lichaam geréseksualiseerd wordt en waarin de doodsdrift getekend is aan het besluit om na een goedbesteed leven vrijwillig te sterven. Maar zelfs het uiteindelijk aanbreken van de vrijheid, aldus besluit Marcuse met een schrille wending zijn utopie, kan hén niet meer verlossen die in pijn gestorven zijn. De herinnering aan hen en de opgehoopte schuld van de mensheid tegenover haar offers, verduisteren het uitzicht op een kultuur zonder onderdrukking."

anton constandse

---

vervolg van blz. 39

(4) Ned. 26,3% Belg. 33,6% Dtsl. 40,3% en Fr. 46,6%. Ontleend aan VJV, tijdschrift voor jongeren die meedoen aan vormingswerk, maart 1973 (mariahoek 1 A Utrecht).
(5) Zie De As no 2 Over de studentenvakbonden, febr. 1973.
(6) Joke Kool-Smit in MVM-brochure: "Mijn konklusie is: reformisme is voor ons bruikbaar op weg naar revolutie, een volstrekt andere samenleving. De machteloosheid wordt erdoor verminderd, het gevoel van eigenwaarde versterkt, het systeem vast een beetje ondermijnd."
(7) Zie o.m. verslag in People's Voice, maart 1973, vertaald in De Kommunist, nr.8 april 1973.

vrouwenbevrijding

Vrouwen zijn de helft van de mensheid. Toch hebben ze in bijna alle samenlevingen op dit moment een ondergeschikte positie, ook in de onze, al wordt nog wel eens aangenomen dat vrouwen sinds de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht 'alle kansen' hebben en het aan hen zelf ligt als ze er geen gebruik van maken.
Vrouwen verdienen gemiddeld maar 60 pct. van wat mannen verdienen. Zij ontvangen geen gelijk loon voor gelijkwaardig werk, en dat niet alleen in fabrieken, maar ook in geschoolde beroepen. Ondanks het feit dat sinds juni 1972 in Nederland een wet van kracht is dat vrouwen 'equal pay for equal work' horen te krijgen is er nog geen sprake van gelijk loon. Het woord 'equal' (uit het EEG-verdrag van Rome) is gemakshalve vertaald als 'gelijk' in plaats van 'gelijkwaardig'. Dat betekent dat bedrijven rustig door kunnen gaan met vrouwen te weinig te betalen, zolang ze maar ander werk doen dan mannen, of hetzelfde werk een andere naam krijgt. Aangezien vrouwen voor het grootste deel werken in aparte vrouwenbanen (kleding en tabaksindustrie, schoonmaakwerk, tikwerk e.d.) zal deze wet niet veel veranderen. Behalve ongelijk loon krijgen vrouwen ook geen gelijkwaardig werk, als zij dezelfde opleiding hebben als mannen. Vrouwen worden vooral geschikt geacht voor banen waarbij de nadruk wordt gelegd op dienstbaarheid, verzorging of representatief uiterlijk, zoals in de 'typies vrouwelijke' beroepen als verkoopster, serveerster, sekretaresse. In het soort werk waarin uiterlijk meespeelt, worden vrouwen boven de 40 bij voorkeur vervangen door

---

Dit artikel werd eerder gepubliceerd in Socialisties Perspektief nr.5 (maart '73). Vanwege de omvang hebben wij het hier en daar moeten bekorten. In zijn hierna volgend artikel (blz.32 t.m. 39) levert Boudewijn Chorus er kommentaar op. (Redaksie)

jongere vrouwen, die bovendien goedkoper zijn. (Voor het beroep van stewardess mag je zelfs niet ouder zijn dan 30 jaar). Wanneer voor dezelfde funktie gekozen moet worden tussen een man en een vrouw, heeft de eerste meestal de voorkeur, zeker als het om leidinggevend werk gaat. Vrouwen worden niet geacht leiding te kunnen geven, behalve misschien aan andere vrouwen, met als argument dat de mannelijke werknemers dit niet zullen aksepteren (alsof men zich ooit heeft drukgemaakt over wat de werknemers leuk vinden). (...) En bovendien krijgen vrouwen geen gelijkwaardige opleidingen. 65 pct. van de zeventienjarige meisjes krijgt geen enkele vorm van onderwijs, tegenover 17 pct. van de jongens. En meisjes die een opleiding krijgen zitten nog vaak in opleidingen voor de verzorgende, dienstbare beroepen waar ze zo weinig kanten mee op kunnen (huishoudschool, verpleging e.d.). Behalve regelrechte diskriminatie in loon, werksoort en opleiding is de achterstelling van vrouwen ook op andere wijze zichtbaar. In alle pyramiden waar deze samenleving uit bestaat zitten mannen aan de top, vrouwen aan de basis. (...) Kortom: vrouwen worden achtergesteld in hun werk, en zitten nergens waar belangrijke beslissingen worden genomen, niet in de industrie, niet in de politiek.

HUISVROUWEN

Maar 23 pct. van de nederlandse vrouwen 'werkt', dat wil zeggen, werkt in loondienst, het overgrote deel van de vrouwen is werkzaam in het huishouden. (In te vullen als 'geen beroep'.) Huisvrouwen verdienen geen zelfstandig loon een zaak die zo vanzelfsprekend wordt gevonden dat het niemand meer opvalt. (...) Socialisten hebben wel aandacht geschonken aan de achterstelling van vrouwen in loondienst maar een analyse van het huisvrouwenwerk is achterwege gelaten. In de marxistiese analyse gaat men uit van de hoofdtegenstelling in de kapitalistiese maatschappij, die tussen degenen die de produktiemiddelen in handen hebben (het kapitaal) en diegenen die gedwongen zijn om hun arbeidskracht in ruil voor een loon (het proletariaat). Omdat vrouwen buiten deze definitie vallen, hoewel ze als groep in loondienst werken en geen produktiemiddelen in handen hebben worden vrouwen individueel ingedeeld bij de klasse van hun man of hun vader. Is haar man een direkteur, dan is ze een direkteursvrouw, is haar man een arbeider, dan is ze een arbeidersvrouw, ongeacht haar eigen ekonomiese positie. Nu zal ik niet de stelling willen verdedigen dat de verdeling van onze maatschappij in klassen niet op vrouwen slaat, integendeel. Maar deze al te simpele analyse heeft niet duidelijk gemaakt dat vrouwen als groep (Simone de Beauvoir noemt haar een kaste) een andere verhouding tot de produktiemiddelen hebben dan mannen. Margaret Benston heeft hierover een artikel geschreven, 'The political economy of womens' liberation', waarin ze probeert

duidelijk te maken wat de ekonomiese positie van vrouwen als groep is. Vrouwen zijn de mensen die verantwoordelijk zijn voor de produktie van eenvoudige gebruikswaarden, geassocieerd met het huishouden en het gezin. De produkten die door de huisvrouwen worden gemaakt, hebben geen ruilwaarde, en het maken ervan wordt niet gezien als 'echt' werk, omdat deze produkten nooit in de handel worden opgenomen. Het werk van vrouwen bevindt zich in een pre-industrieel stadium, de positie van vrouwen is nog steeds het best vergelijkbaar met dat van lijfeigenen, het in ruil voor kost, inwoning en bescherming afstaan van de arbeidskracht voor het hele leven. Dat vrouwen naast het huishouden ook nog vaak in loondienst werken is sekundair. Vrouwen worden dubbel onderdrukt, zowel in het huishouden als in het werk. Deze beide vormen vullen elkaar aan en houden elkaar in stand. Eén van de argumenten waarom diskriminatie in het werk blijft voortbestaan is dat vrouwen 'toch gaan trouwen'. (...) Aan deze dubbele kant van de positie van de vrouw is nog te weinig aandacht besteed. Emancipatie werd meestal begrepen als de mogelijkheid voor vrouwen om betere banen te krijgen, een mogelijkheid die formeel aanwezig is. Maar dat het opgenomen worden in het produktieproces geen bevrijding betekent zolang het huishouden nog steeds door dezelfde vrouwen gedaan moet worden heeft Engels destijds wel begrepen, maar dat is door hedendaagse socialisten niet in de analyse opgenomen voor zover ze in loondienst zijn, het huishouden wordt gezien als een 'natuurlijke funktie' in plaats van als werk, zonder dat men zich erbij realiseert dat dit pure ideologie is, een ideologie om de vrouw als huisvrouw te kunnen handhaven, en het gezin in stand te houden, waarvan niet alleen het kapitalistiese systeem voordeel heeft, maar ook individuele mannen, die niet hoeven te kiezen tussen gezin en werk zoals vrouwen dat wel moeten. Er worden veel argumenten aangedragen waarom de vrouw nog steeds in de eerste plaats huisvrouw moet zijn, nog afgezien van de onzin dar vrouwen nu eenmaal van nature voorbeschikt zijn om kindertjes te verzorgen (in dezelfde reeks te plaatsen als argumenten dat arbeiders nu eenmaal meer geschikt zijn voor lichamelijke dan voor hoofdarbeid). Eén ervan is dat huisvrouwen het zo goed hebben, en dat ze toch niets hoeven te doen. Het sprookje dat huisvrouwen alleen maar koffie leuten met vriendinnen is door alle serieuze onderzoeken tegengesproken. Alleen vrouwen zonder kinderen, op een moderne flat maken kortere werktijden dan mannen. (..)Kresjes zijn nog steeds schaars en duur, en vrouwen die daarvan gebruik willen maken worden bovendien verwacht daar zelf voor te betalen.

GEZIN

Er is weinig aandacht geschonken aan de funktie van het gezin binnen deze kapitalistiese maatschappij, ook veel socialisten gaan uit van de eensgezindheid als vanzelfsprekende leefvorm,

zonder te kijken naar de ongelijke rolverdeling binnen dit gezin, en de funktie die het heeft om dit ekonomies systeem in stand te houden. Over deze funktie wil ik hier nog iets zeggen.
Ten eerste: huisvrouwen leveren onbetaald werk. Ze verzorgen de kinderen gratis, en aangezien ze daarvoor toch thuis moet zitten verzorgt ze haar man ook. Wanneer vrouwen betaald zouden moeten worden voor het werk dat ze doen, schoonmaken, koken, kleren verstellen enz. zouden ze tussen de 8.000 en 23.000 gulden per jaar moeten verdienen, afhankelijk van de grootte van het gezin en de opleiding die de vrouw heeft gehad. En daarbij moet dan nog bedacht worden dat het professionele werk waarmee het huisvrouwenwerk wordt vergeleken. behoort tot de laagst betaalde banen. Het is duidelijk welk voordeel het systeem heeft bij het handhaven van het gezin, de vrouw staat haar arbeidskracht af tegen kost en inwoning, de kapitalist krijgt de arbeidskracht van twee personen voor het loon van één.
Ten tweede: het instandhouden van het gezin, met de man als kostwinner, houdt arbeiders manipuleerbaar. Een man die verantwoordelijk is voor zijn gezin zal niet snel van baan wisselen als hij daar zin in zou hebben, hij zal niet gauw ophouden met werken omdat hij een tijdlang genoeg heeft verdiend. Zijn echtgenote zal er ook wel voor zorgen dat hij door zal werken en zal proberen hogerop te komen, mocht hij die neiging niet hebben, want vrouwen kunnen alleen maar hun eigen positie verbeteren via de man die buitenshuis werkt.
Ten derde: zorgt het instandhouden van het gezin voor een elastiese arbeidsreserve van vrouwen. In tijden van oorlog of arbeidsschaarste kunnen getrouwde vrouwen gestimuleerd worden om buitenshuis te gaan werken, is de oorlog of de krisis afgelopen dan kunnen vrouwen teruggestuurd worden naar huis en haard, zonder dat daarvoor in het oog lopende werkeloosheid optreedt, en dus ook zonder dat er uitkeringen aan werkeloze getrouwde vrouwen behoeft te worden betaald, die immers weer door hun man worden onderhouden. Deze trend vindt trouwens niet alleen in het kapitalistiese systeem plaats, ook in Rusland waar vrouwen tijdens de revolutie op massale schaal waren opgenomen in het produktiesysteem en het huwelijk werd afgeschaft werden daarna vrouwen weer teruggestuurd naar hun taak in het huishouden in naam van het algemeen belang.
Ten vierde: is het gezin de ideale konsumptieeenheid. Elk gezin koopt de eigen wasmachine, ijskast, radio, auto enz. in plaats van dat de boel door grotere proepen mensen gedeeld wordt. Dit betekent een waanzinnige hoeveelheid in feite overbodige produkten en verspilling (gezinspakken!) Betty Friedan heeft aangetoond dat bovendien huisvrouwen manipuleerbaarder zijn dan zelfstandige vrouwen, door haar gevoel van minderwaardigheid, haar onzekerheid, en de voortdurende indoktrinatie met het ideaal van echtgenote, moeder, minnares waaraan ze moet voldoen is ze

veel gevoeliger voor het beloofde geluk uit een pakje.
Ten vijfde: is het gezin de plaats waar de arbeidskracht hersteld moet worden, waar de emotionele en lichamelijke schade opgedaan in het arbeidsproces moet worden goedgemaakt. Het gezin wordt het warme plekje in een verzakelijkte maatschappij waar arbeiders kompensatie vinden, vrouwen zijn ervoor om dat mogelijk te maken, om ervoor te zorgen dat het huis gezellig is, het eten klaar, dat ze er zelf aantrekkelijk uitziet. (...) Het gezin heeft nog een andere funktie dan een ekonomiese. In het gezin vindt de eerste socialisatie plaats, wordt er van mensen mannetjes en vrouwtjes gemaakt. Er zijn al vrij veel studies gemaakt over de konditionering die mensen doormaken in het gezin. Meisjes worden vanaf de geboorte gestimuleerd om lief, charmant, hulpvaardig, passief en opofferend te zijn, jongetjes om agressief konkurrentiegevoelig, initiatiefnemend te zijn. (...) En vrouwen die proberen te ontkomen aan het stereotiepe vrouwtjes-gedrag wordt het niet gemakkelijk gemaakt, er wordt getwijfeld aan haar 'vrouwelijkheid'. Wanneer ze haar werk belangrijker vindt dan haar gezin is ze ontaard, een manwijf, en heeft ze geen recht op affektie. Wanneer ze weigert om te trouwen wordt ze zielig gevonden, of wordt aangenomen dat ze te lelijk is om een man te krijgen, of dat ze frigide is, of lesbies. Het zelfbeeld van wat een vrouw moet zijn zit zo diep, dat vrouwen de neiging krijgen om te overkonformeren, ze vertonen vrouwtjesgedrag ook waar het niet nodig is. En zo krijgt men de indruk dat vrouwen wel genoeg kansen krijgen, maar er geen gebruik van maken omdat ze niet anders willen dan huisvrouw zijn. Dit betekent onder andere dat een politieke beweging die bezig is iets te doen aan vrouwenonderdrukking niet genoeg heeft aan struktuurveranderingen, maar dat er tegelijkertijd gewerkt moet worden aan het bewustzijn van vrouwen.

VROUWENBEWEGING

De eerste impulsen tot een vrouwenbevrijding zijn te vinden in de Franse Revolutie (1789). Vrouwen eisten voor zich zelf de vrijheid en de gelijkheid op die toegekend werden aan mannelijke burgers, maar deze pogingen werden vrij gauw weer onderdrukt. Het was een man, John Stuart Mill die met zijn geschrift 'Om the Subjection of Women' precies aansloot bij de opkomende vraag naar burgerrechten voor vrouwen in het midden van de negentiende eeuw. De eerste aanzetten tot een vrouwenbevrijdingsbeweging

bleven echter burgerlijk, de eisen om gelijk onderwijs, gelijk bezitsrecht, gelijke positie in de wetgeving zijn alleen relevant voor vrouwen die Überhaupt de mogelijkheden hebben om tot het onderwijs te worden toegelaten, bezit te hebben of die iets te verwachten hebben van de wetgeving en dat waren duidelijk niet de vrouwen van het proletariaat. De proletariese vrouwenbeweging kwam meer tot uitdrukking in het werk , o.a. van Clara Zetkin, een van de eersten die vrouwenonderdrukking niet meer analyseerde als een vorm van diskriminatie, als bovenbouwverschijnsel dat met een beetje goede wil en kiesrecht voor vrouwen op te lossen zou zijn, maar als een fundamenteel ekonomiese ongelijkheid, die alleen te veranderen zou zijn gelijk met het opheffen van het kapitalistiese stelsel. De burgerlijke vrouwenbeweging is verwaterd toen formeel aan de eisen werd voldaan, prakties totale juridiese gelijkheid voor vrouwen. De protariese vrouwenbeweging die besefte dat er geen aparte strijd voor vrouwen gevoerd kon worden maar dat vrouwen niet vrijer kunnen worden dan de klasse waartoe ze behoren, gingen op in de arbeidersbeweging en de laatste sporen ervan zijn nog terug te vinden in vrouwenklubjes die via lezingen proberen hun medevrouwen te ontwikkelen.

Pas in de jaren zestig, zeventig werd de vraag om de vrouwenemancipatie weer levend, de burgerlijke strijdsters voor vrouwenrechten bleken teleurgesteld omdat de formele gelijkheid geen werkelijke gelijkheid had gebracht en vrouwen die werkzaam waren in de linkse beweging kregen langzaam door dat hun positie in linkse organisaties even ondergeschikt was als in willekeurig welke organisatie ook. Een aantal vrouwen werd zich bewust van de paradoksale situatie dat ze bezig waren ondergeschikt en verzorgend werk te doen, tikwerk, schoonmaken, koffie zetten voor juist die organisaties die zich ten doel stelden onderdrukte groepen te bevrijden en zo werd in de Verenigde Staten de eerste aanzet gegeven aan de 'Tweede Feministiese Golf', voortkomend uit de negerbevrijdingsbeweging en de studentenbeweging. In Frankrijk is de eerste stap gezet na de meidagen van '68, andere landen, haast onafhankelijk van elkaar vormden groepen en op dit moment is er prakties geen westeuropees land dat geen zich met het feminisme identifiserende groepen kent en ook in landen als Australië, Zuid-Afrika (bij beide zowel onder de blanke als de zwarte bevolking), Palestina en in Noord- en Zuid-Vietnam is de beweging terug te vinden.

De feministiese beweging is geen hechte eenheid, er zijn verschillende stromingen in en verschillende uitersten. Zoals met alle bevrijdingsbewegingen komen alleen de uitersten over in de massamedia. Aan de ene kant is de eenvrouwsgroep van Valerie Solanas, die als enige oplossing ziet het uitroeien of wat daar aan gelijk staat, het deporteren van mannen (SCUM), aan de andere kant is er Betty Friedan, een representante van de burgerlijke

vrouwenbeweging die als enige oplossing ziet het konkurreren met mannen om de beste positie in de maatschappij, en er niet toe komt te analyseren dat de ongelijkheid tussen man en vrouw een inherente eigenschap is van dit ekonomiese stelsel. Daartussen bevindt zich een breed skala van autonome groepen, die voor namelijk met elkaar gemeen hebben, dat ze de ongelijkheid tussen man en vrouw nemen als uitgangspunt voor hun analyse en strategie. Een nieuw verschijnsel is het werken in z.g. 'consciousness raising groups', in Nederland 'vrouwenpraatgroepen' genoemd, kleine onafhankelijke groepjes van tussen de acht en de twaalf vrouwen, die regelmatig bij elkaar komen om hun eigen konditionering te analyseren. De resultaten zijn erg verrassend, ogenschijnlijk lijken de praatgroepen op therapiegroepen, maar de werking is totaal anders. Vrouwen die door hun konditionering hun onvrde, frustraties en onvermogen om aan de gwenste rol van moeder, echtgenote, minnares te voldoen altijd hebben gezien als een persoonlijk falen komen er achter dat hun problemen geen privé problemen zijn maar politieke. Daar waren groepen als Dolle Mina en Man-Vrouw-Maatschappij hebben gefaald om vrouwen werkelijk aan de beweging te binden en te politiseren lukt het in de praatgroepen. Zonder dat er deskundigen of scholingsmappen bij te pas komen, puur vanuit de eigen ervaring komen vrouwen erachter in welke mate ze ondergeschikt zijn gemaakt, en wat dat te maken heeft met het samenlevingspatroon waarin we zitten. Vrouwen die werkzaam waren in de linkse beweging komen er achter in welke mate zij zich hebben overgeslagen in naam van het 'algemeen belang', vrouwen die zich altijd verre hebben gehouden van alles wat naar politiek rook komen er achter dat het huishouden dat ze doen, de rolverdeling in het gezin, haar moeilijkheden op het werk, politieke zaken zijn.
Het bewustwordingsproces blijkt bijna in alle landen waar er mee wordt gewerkt dezelfde resultaten op te leveren, en ongeveer een jaar te duren. Eén van de moeilijkheden met de praatgroepen is dat er in verhouding weinig arbeidersvrouwen in zitten. Dit heeft een aantal oorzaken.
In de eerste plaats zijn arbeidersvrouwen dubbel onderdrukt, als huisvrouw en als arbeider, en behalve dat ze vaak letterlijk niet eens de tijd heeft om een avond per week er uit te trekken zal ze ook minder geneigd zijn om aan een bewustwordingsproces te beginnen als ze beseft dat ze ondanks haar nieuwe bewustzijn weinig aan haar eigen positie doen kan. (...) Hoewel het bewustwordingsproces noodzakelijk blijkt te zijn om vrouwen werkelijk te politiseren, kan men de vrouwenbeweging niet gelijk stellen met bewustwording alleen, juist omdat voor een grote groep vrouwen een aantal strukturele veranderingen noodzakelijk zijn voor dat ze aan hun bewustwording toekomen. Dat de praatgroepen ondanks het feit dat er in verhouding vooral bevoorrechte vrouwen in zitten, toch gezien worden als een niet weg te denken

onderdeel van de strategie voor de vrouwenbevrijding komt voort uit de ervaring dat niet bewuste vrouwen niet in staat zijn, of niet bereid zijn aan de noodzakelijke strukturele veranderingen te werken en een grondige analyse te maken van de positie van de vrouw.

FEMINISME EN SOCIALISME

Een stroming in de vrouwenbeweging gaat ervan uit dat de bevrijding van de vrouw onafhankelijk moet geschieden van andere strijd, dat de onderdrukking van de vrouw de meest fundamentele is van waaruit andere vormen van onderdrukking, de klassenstrijd, zijn af te leiden. (o.a. Kate Millet in haar Sexual Politics, die ervan uit gaat dat we moeten beginnen met een seksuele bevrijding van vrouwen, van waaruit het opheffen van het patriarchaat mogelijk zal zijn, waarmee automaties het kapitalistiese stelsel zal zijn opgeheven.) Andere stromingen gaan uit van een prioriteit in de klassenstrijd, en stellen dat de bevrijding van de vrouw vanzelf zal volgen bij het invoeren van een socialistiese maatschappij. Daar tussenin bevindt zich een steeds groter wordende groep van feministen, die willen uitgaan van de specifieke vorm die vrouwenonderdrukking heeft, zonder uit het oog te verliezen dat deze samenhangt met een kapitalistiese maatschappijvorm die niet alleen bestreden kan worden vanuit de vrouwenbeweging. Dat er toch wordt gekozen voor een autonome vrouwenbeweging heeft een aantal redenen.
Ten eerste blijken linkse groepen, partijen, vakbonden even hierarchies opgebouwd als andere organisaties. Vrouwen doen het rotwerk, passen op de kinderen wanneer de heren moeten vergaderen, en worden vaan geridikuliseerd wanneer ze daar geen genoegen mee nemen en dezelfde positie opeisen als mannen.
Ten tweede komen vrouwen niet of nauwelijks voor in de politieke analyses van linkse groepen, of hoogstens als punt zoveel over gelijk loon of recht op abortus. De PSP is hierbij een van de betere uitzonderingen, maar tot een werkelijke diepgaande analyse van de positie van de vrouw is nog geen één door mannen gedomineerde groep gekomen. Pogingen om deze zaken aan de orde te stellen strandden altijd op onwil, lijdelijk verzet, gebrek aan inzicht en onwil om de eigen positie ter diskussie te stellen van mannen, die feminisme af willen doen als sektariese belangenbehartiging naast belangen van homofielen of gastarbeiders, zonder in te zien dat de fundamentele vraagstukken die het feminisme stelt veel verder reiken dan alleen persoonlijke belangen van een overigens wel erg grote 'minderheidsgroep'.
Een derde argument dat het moeilijk maakt voor feministen om in de linkse beweging te werken is de veel gehoorde stelling dat de bevrijding van de vrouw vanzelf tot stand komt wanneer het socialisme is ingevoerd, een argument dat voornamelijk wordt

gebruikt om vrouwen op dit moment in de positie te houden waar ze al inzitten. De praktijk blijkt anders. Ondanks de veranderingen die er opgetreden zijn in de leefmogelijkheden voor vrouwen in de socialistiese landen, moet men konstateren dat nog nergens de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw werkelijk is opgeheven, en erger, dat er ook niet naar wordt gestreefd. Ik ben me ervan bewust dat men de positie van de vrouw in zich socialisties noemende landen niet los kan zien van de historiese ontwikkeling die een bepaald land heeft door gemaakt, maar een duidelijke trend is overal zichtbaar, zodra de eerste golf van de revolutie over is wordt er druk op vrouwen uitgeoefend om de verantwoordelijkheid voor het huishouden weer op zich te nemen. Wanneer dat voor het 'algemeen belang' noodzakelijk blijkt wordt het huwelijk weer heringevoerd, en wordt de vrouw weer aan het onbeloonde werk gezet, naast haar plaats in het produktieproces. Het blijkt dat het noodzakelijk is voor vrouwen om hun gelijke positie te blijven verdedigen, tegen de belangen van mannen in die vrouwen wel het recht op werk toekennen, maar niet bereid zijn te werken aan alternatieven voor kinderverzorging en huishouden. Het blijkt noodzakelijk om dit te doen voordat er omwentelingen plaats vinden om er voor te zorgen dat vrouwen die een zekere machtspositie hebben, om niet zoals in de russische revolutie is gebeurd, uitgerangeerd te worden wanneer de steun van vrouwen niet meer nodig is. Afgezien nog van het feit dat er nu al veel vrouwen zijn die geen zin hebben om op de revolutie te wachten voordat ze uit de keuken worden bevrijd.

Er zijn een aantal redenen waarom de vrouwenbeweging, zeker in dit stadium heeft besloten autonoom te blijven, en niet op te gaan in de linkse beweging. Hoe de verdere strategie zal worden is nog erg onduidelijk. De tweede feministiese golf is nog in de prille analysefase, een aantal vragen zullen slechts door praktijkervaring beantwoord kunnen worden. Ondertussen zullen ook linkse groepen eens na moeten gaan denken wat hun stellingname is ten opzichte van de positie van de vrouw, willen ze de kloof tussen feminisme en socialisme die er niet zou moeten zijn, niet nog groter maken. De liefde kan niet van één kant blijven komen.

anja meulenbelt

praktiese aantekeningen voor een feministiese strategie

Voor zover er reeds sprake is van een enigermate gekoördineerde strategie van de feministiese beweging, valt op dat deze in een typies ontwikkelingsstadium verkeert, in die zin dat het accent gelegd wordt op praten en niet op doen. Dit lijkt te gelden over de hele linie van de beweging, in Nederland van de burgerlijke vrouwengroeperingen via Man-Vrouw-Maatschappij, Dolle Mina tot de radikale feministengroep Paarse September, die nog niet landelijk is georganiseerd. Na een paar korte, vooral op de publiciteit gerichte stoten voorwaarts lijkt de beweging zich in de betrekkelijk veilige vrouwenpraatgroepen te hebben teruggetrokken, niet om de zestiger jaren revival van Wilhelm Reich (1) en zijn nog onbetwiste analyse van de traditionele rolverdeling in de maatschappij tussen man, vrouw en kinderen, de oorzaak hiervan en mogelijke alternatieven hiervoor, nog eens te herkauwen of de eigentijdse elementen in het werk van zijn vele epigonen (2) te ontdekken, maar om vanuit eigen ervaringen in de praktijk van het vrouwzijn de krachten onderling te bundelen, het zelfvertrouwen te vergroten en het zelfbewustzijn van de eigen positie te verscherpen. Waren de elementen van de strategie binnen de zich schuchter hergroeperende vrouwenbeweging in de zestiger jaren vooral gerangschikt rondom het afbreken van de taboes op de seksualiteit en het formuleren van kritiek op de traditionele seksuele moraal, in het direkte spoor ervan traden de experimenten met de vrije kommunes en kwamen de parolen 'vernietig het burgerlijk gezin, deze ideologiefabriek van het kapitaal'. Maar het kapitaal kon deze speldeprikken van een zo jong herrezen vrouwenbeweging gemakkelijk in haar voordeel beslechten: de seksgolf bleek geen afgekloven bot voor de kommercie, die haar beste reklameschrijvers de job liet afmaken. Dolle Mina vatte de draad weer op met Baas in eigen buik en nu de legalisatie van abortus onafwendbaar lijkt maakt de staat zich op via wettelijke

regelingen de kontrole over de klinieken te verwerven en de beslissingen over al dan niet aborteren in laatste instantie aan haar gezagsdienaars, aan de justitie, te laten. De slagen voor de vrouwenbeweging komen hard aan nu het besef groeit van de betrekkelijkheid van de schijnbare suksesen. In het geheel bleken de stappen vooruit wederom evenzovele achteruit, -de strijd wordt moeilijker en de uitputtingsslag doet de zwakkere zusters terugdrijven in het kamp van de gevestigde maatschappelijke rolpatronen. Overrijp is de tijd dus voor bezinning, voor heroriëntatie. En ziedaar het nieuwe fenomeen vrouwenpraatgroepen. Treffend en integer wordt van de ervaringen met zo'n groep verslag gedaan in een brochure van MVM (3). Het is nuttig een aantal punten over deze groepen, die een belangrijk aandeel in de huidige ontwikkelingen hebben, naar voren te halen. "Er zijn twee redenen, waarom we zonder mannen willen praten. Ten eerste om de onderwerpen: je kunt niet vrijuit praten over allerlei gevoelens of seksuele belevingen, menstruatie enz., als er mannen bijzitten. Ten tweede is de ervaring van MVM- en Dolle Mina-vergaderingen, dat vrouwen als er mannen bij zijn weer de ondergeschikte rol op zich nemen. Eerbiedig gaan we dan zitten luisteren naar de mannen, die automaties de leiding nemen, het woord voeren en ons van alles gaan uitleggen. (...) Het is nu juist de bedoeling dat in de praatgroepen vrouwen tot hun recht komen onder elkaar, en dat andere eigenschappen naar voren komen dan diegene die in het werven om de man meetellen." In de begrijpelijke aversie die het strikt vrouwelijke karakter van de groepen bij mannen opwekt is het goed dit soort zaken te beseffen. Dergelijke psychologiese redenen doen zich mijns inziens ook veel meer gelden bij de keuze voor een autonome vrouwenbewegingsstrategie dan de redenen die Anja Meulenbelt in haar voorgaande artikel vermeldt en waar ik straks nog op terugkom. In dezelfde sfeer liggen steeds terugkerende formuleringen als: "Als je maandenlang met elkaar in een groep over dit soort ervaringen en gevoelens praat, ontstaat er een sfeer van veiligheid en warmte in zo'n groep. Er ontstaat als het goed is iets van solidariteit en zusterschap". Het belang van deze praatgroepen ligt zeker voor een groot deel in deze onschatbare voorbereiding op de aksie. Maar het konsept kan ook averechts werken el leiden tot een soort vrouwengetto's. Simon Radius schetste in zijn artikel reeds de noodzaak voor de vrouwenbeweging om uiteindelijk met man en kinderen samen ten strijde te trekken. Hoewel ook hij enige kritiek heeft op het konsept van de fanatiekere groeperingen als PS, deel ik zijn sympatie hiervoor bepaald niet, ondermeer omdat het streven naar dit gezamenlijk optrekken en zelfs de wens ertoe ver te zoeken is bij PS, in tegenstelling tot de zich veel vrijer opstellende praatgroepen. PS is een voorbeeld van zo'n vrouwengetto, de doorgevoerde konsekwentie van de anti-masculine keuze

voor autonomie van de vrouwenbeweging. Dat deze keuze overigens ook door Anja Meulenbelt als een strategiese keuze wordt gezien en als vooropgezet wordt gemotiveerd als keuze van het feminisme tegenover het opgaan en werken in de socialistiese bewegingen, beschouw ik als onjuist. Zoals ik eerder betoogde zie ik het praatstadium als de ontwikkelingsfase waarin gedwongen pas op de plaats wordt gemaakt, een zekere stilte voor de storm van de harde aksie die onvermijdelijk komt, maar alleen mogelijk zal zijn na een realistiese uit de eigen beweging voortgekomen politieke analyse die een zeer bewuste keuze van de aan te wenden middelen tot gevolg zal hebben. Dat het fanatieke deel van de vrouwenbeweging al te snel is doorgedraafd en een noodzakelijke fase overslaat heeft het gebrek aan parate maatschappelijke analyses, aan taktiek en aan strategies inzicht bij PS wel bewezen. Met veel omhaal maar met geringe intelligentie hebben warrige betogen in Folia Civitatis, De Groene en andere Amsterdamse publikaties een uitgesproken dogmaties beeld gebaard van een groep vrouwelijke aktivisten met een welhaast seksistiese voorliefde voor het anti-masculine, voor de vrouwelijke egotrip in onderling samenzijn die op zijn zachtst gezegd doorgedramd aandoet in haar politieke vertaling en rechtvaardiging. Dit type lesbianisme dat als uitlaatklep de puberale mannenhaat omzet in een wellustige neiging tot mannenonderdrukking levert een proces op dat van de vervolgden tenslotte vervolgers maakt. Zo'n kompensatieproces vinden we ook terug bij andere gediskrimineerde volksgroepen. Bij de negers leidde dit in uiterste vorm tot een omvangrijke organisatie als Black Moslim, die de uitroeing van het blanke ras als voorwaarde voor de bevrijding van het zwarte ras beschouwt. Voor wat die andere bekende gediskrimineerde groep betreft, de joden, spreekt het voorbeeld van de uit een rascistiese zionistiese ideologie ontstane neofascistiese staat Israël boekdelen, om nog te zwijgen van de militante Defensieve Joodse Ligaas die zich ontpoppen als ordinaire knokploegen en er komplete opleidingskampen onder leiding van Amerikaanse ex-militairen op na houden.

Wanneer ik hierover enigszins uitweid, is dat niet omdat ik visionaire beelden zou hebben van ongenadig oprukkende vrouwenbataljons die alles wat man is op haat vernietigende weg aan de galg nagelen, maar om het gevaar te benadrukken van de keuze voor een autonome vrouwenbeweging in haar uiterste konsekwentie: juist het gebrek aan een volwaardige maatschappelijke analyse van haar klassepositie, haar wapens en haar mogelijkheden kan de fanatieke feministen doen uitgroeien tot een groepering die zich onder voortdurende ontsiering van de voorpaginaas der burgerlijke kommunikatiemedia in haar zinloze mannenhaat in feite tegen haar eigen doelstellingen keert en daarmee de keuze voor autonome strijd beloond zal zien met het volledige

isolement. Dat de beweging in zijn geheel daarmee afbreuk wordt gedaan en de afstand tot de meest onderdrukte vrouwen aan de onderste sport van de maatschappelijke ladder en ook die tot haar mannelijke kollegaas alleen maar groter wordt, behoeft inmiddels geen betoog.

Zonder nu de logiese verklaarbaarheid te ontkennen van de toch door het overgrote deel van de vrouwenbeweging gekozen pas op de plaats vind ik het niet nodig de huidige ontwikkelingen met fluwelen handschoenen aan te pakken en kritiekloos af te wachten tot het vrouwelijke socialistiese deel der natie met zichzelf is klaar gekomen. Ik meen toch al een mentaliteit van ach kijk die Marie eens te bespeuren in de mannelijke reaksies op feministiese teksten. Allereerst enige praktiese kritiek, om te beginnen op de argumenten die Anja Meulenbelt geeft voor haar interpretatie van de huidige ontwikkelingen. De argumenten zouden een keuze moeten ondersteunen voor een feministiese beweging die geen onderdeel is van bestaande socialistiese bewegingen die immers niet uitsluitend voor vrouwenbevrijding strijden maar voor de bevrijding van alle onderdrukten. De gemeenschappelijke noemer van de socialistiese analyses is dat de emancipatie van de onderdrukten primair bevochten dient te worden vanuit de eigen ekonomiese posities. Begrippen als proletariaat, werkende klasse worden afgemeten aan loonafhankelijkheid. Neomarxisten hebben hier allerlei ingewikkelde nuanceringen in aangebracht, maar ook zij kunnen één zaak in hun analyses niet adekwaat verwerkt krijgen: de maatschappelijke positie van de vrouw als huisvrouw. Een arbeidster, een boerin, een sekretaresse, een serveerster kunnen allemaal naar loonafhankelijkheid in de klassenanalyse worden gepast, maar een huisvrouw is niet opgenomen in het maatschappelijke produktieproces, haar prestaties thuis blijven onbetaald terwijl de man zijn prestaties tegen betaling levert. Daarbij komt de moeilijkheid dat huisvrouwen van arm tot rijk deze arbeid verrichten, zij het met de aan faktoren als inkomen, sociale positie etc. gekoppelde verschillen in deze arbeid.

Het essentiële punt zit hem nu in de omstandigheid dat socialisten niet in staat zijn aan deze analyses iets te veranderen zonder de funksie van de basis van de samenleving, het gezin, op de helling te zetten. Aan dit veel direkt menselijkere aspekt van een radikaal te veranderen samenleving hebben anarchisten als Kropotkin, Stirner, Tolstoy en Malatesta veel gesleuteld zonder nochtans een bevredigend alternatief te kunnen geven, dat kon passen in de socialistiese analyses.
Hier moet ik daarom op voorhand de argumenten van Anja Meulenbelt ontvankelijk verklaren. Maar dit betekent niet dat het kind met het badwater kan worden weggegooid, want hoe dan ook,

zonder tevens binnen de bestaande socialistiese organisaties te werken kan weinig bereikt worden en wat meer is, kan een volwaardige analyse nooit tot stand komen.

Het eerste argument van Anja betreft het verwijt aan linkse organisaties dat deze even hiërarchies zijn opgebouwd als andere. Zij geeft geen nuanceringen, daarom zal ik dat, beknopt, wel doen zodat ze kan zien dat haar veronderstelling op zich wel juist is maar niet als argument voor de keuze van een autonome vrouwenbeweging kan gelden. De politieke partijen ter linkerzijde: bij de sociaal-demokratiese PvdA en D'66 zitten in alle funksies vrouwen. Bij de wat radikalere PPR en PSP is dit minder het geval. Bij de CPN is het bar, alleen in het basiswerk zitten wat oudere vrouwen van grijze CPN-rotten. Ook in de arbeidersbeweging, in de vakbonden zijn de vrouwelijke funksionarissen dun gezaaid, maar hier speelt het geringe percentage aan werkende vrouwen (4) en daarbij nog het lage percentage georganiseerden onder de arbeidsters. Met de wel bestaande hierarchiese opbouw van de vakbeweging heeft het voorlopig niets te maken. De studentenbeweging moet het vrijwel doen met een totaal ongeëmancipeerde Cylia Galensloot als enige op een invloedrijke positie. (ASVA) die ze nog wel misbruikt om haar dogmaties geloof in de

volksfrontstrategie te spuien. Haar verklaringen dat haar benoeming bewijst hoezeer de studentenbeweging intern gedemokratiseerd is moeten we niet voor zoete koek slikken, omdat deze ver van de waarheid staan (5). Vanuit mijn ervaring in de georganiseerde studentenbeweging kan ik niettemin melden dat op demonstraties en bezettingen zat vrouwen aktief zijn, maar zodra de kontinuere jobs aan de orde komen geven ze niet thuis. Er is een duidelijke wil om vrouwen te werven voor bestuursfunksies, redaksies van studentenbladen etc., -maar ze zijn gewoon niet te vinden. De verder juiste veronderstelling van een hiërarchiese opbouw is ook in deze beweging niet debet aan het gemis aan vrouwelijke aktivisten binnen de beweging waar het leidende funksies betreft. De radikalere marxisties-leninistiese studentengroepen blijven eveneens vrijwel onbevrouwd, al wordt het liefje van de mannelijke aktivist inderdaad wel gesignaleerd bij het basiswerk, wat heel wat stukgelopen verhoudingen oplevert. Dat tenslotte bij de uit allerlei kringen gerekruteerde buitenland- en miljeu-aksiegroepen vrouwen geweerd zouden worden acht ik zeer onwaarschijnlijk.
In het algemeen geloof ik dat zeker in die bewegingen die naar hun aard bij voorkeur in aanmerking zouden komen voor een gezamenlijke emancipatiestrijd, de algemene belangenorganisaties, het geringe vrouwelijke potentieel, zeker waar het voorvechtsters van de vrouwenbeweging betreft, niet zozeer ligt aan niet bestaande kansen dan wel aan niet benutte kansen.
Waarschijnlijk is er verband tussen het feit dat de kansen in sociaal-demokratiese organisaties minder obenut blijven dan in radikalere groeperingen en het feit dat de vrouwenbeweging, autonoom of niet, zich onverbloemd manifesteert als reformisties (6). Dit zou, gekoppeld aan wat is gezegd over de traditionele socialistiese analyses, ook wel eens licht kunnen werpen op de vrouwelijke rol binnen de radikalere organisaties: hier stelt de aktiviste zich eerder bewust in dienst van het algemeen nagestreefde belang dan haar specifieke vrouwenbelang te laten prevéleren. Het vaker gekonstateerde feit, dat juist zich politiek radikaal opstellende vrouwen maling hebben aan 'het uithangen van de Dolle Mina' ligt in het verlengde hiervan, -maar dat kan natuurlijk ook aan bewustzijnsvernauwing liggen.
Over dit eerste argument wil ik tenslotte nog kwijt, dat het alternatief, de strijd voeren in onafhankelijke vrouwenorganisaties natuurlijk zelfs nog een hiërarchies element toevoegt: 'alléén voor vrouwen'.

Over het tweede argument, de klacht dat de socialistiese beweging geen werkelijk diepgaande analyse voorhanden heeft van de positie van de vrouw, heb ik al een en ander gezegd. Ik kan daar nog aan toe voegen dat dit argument, demagogies vertaald, wel neerkomt op een vicieuze cirkel-redenering. Kort gezegd:

wij vrouwen komen pas als jullie mannen onze positie eens goed geanalyseerd hebben. Over een eigen identiteit van de vrouwenbeweging gesproken. De accentuering van de hoge onderdrukkingsgraad van de vrouw valt binnen de klassenanalyse in dezelfde orde als die van bijvoorbeeld gastarbeiders ten opzicht van binnenlandse arbeiders, of van metaalbewerkers ten opzichte van typografen. Zolang vrouwen zich niet daadwerkelijk organiseren binnen de bewegingen waardeze analyses vigeren zal daaraan ook weinig veranderen, -niet omdat de liefde niet van de mannen zou komen, maar omdat zij het druk genoeg blijken te hebben met hun eigen positie en de moeilijkheden waar socialisten al decennia lang mee te kampen hebben. Zo drijft de vrouwelijke apartheidsideologie in feite een wig tussen vrouwelijke en mannelijke proletariers. En dat terwijl juist bij de laagstbetaalden de man-vrouw verhouding zo sterk paternalisties is. Voor een algemene vrouwenbeweging die niet althans ook haar voorvechtsters heeft binnen de gewild of ongewild nog door mannen gedomineerde socialistiese bewegingen kan nooit meer dan een propagandisitese funksie zijn weggelegd. De werkelijke emancipatie moet zeker óók vanuit de eigen ekonomies bepaalde posities bevochten worden.
Het tweede argument lijkt aldus een doekje voor het bloeden en zie ik eerder als een zwaktebod, omdat het tot nu toe allemaal nog niet zo heeft willen vlotten.

Het derde argument spreekt van de weigering nog langer het als gulden tovermiddel gehanteerde begrip socialisme als oplossing voor de vrouwenonderdrukking te aanvaarden. Wie evenwel deze vorm van uitbuiting los wil maken van de klassenanalyses komt met ijzeren historiese konsekwentie in reformisties vaarwater terecht. Anja Meulenbelt verwijst bij dit argument naar de praktijk van de socialistiese landen. Ook hier is het jammer dat zij niet nuanceert. Bedoelt zij Rusland, Cuba? Dan gaat haar bewering op, dat van een verandering in de positie van de vrouw in positieve zin nauwelijks sprake is. In De As zal zij voor deze landen nooit de betiteling socialisties vinden. In de socialistiese ontwikkelingslanden ligt het probleem onnoemelijk gekompliceerder, alleen al door de emancipatiestrijd van de neger tegenover de blanke overheerser. Niettemin is de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw in bijvoorbeeld Zambia sneller onderhevig aan verandering dan waar ook. Eenzelfde ontwikkeling tekent zich af in de bevrijde gebieden van zuidelijk Afrika. Maar wat Anja niet had mogen vergeten is de revolutionaire praktijk in Noord Vietnam en China. De viering van de achtste maart, Dag van de Werkende Vrouwen, is daar geen inhoudloze aangelegenheid, maar een manifestatie die met recht feestelijk is omdat de vrouwenbevrijding een feit is (7).

Samenvattend wil ik pleiten voor een georganiseerde vrouwenbe-

beweging die zich voorbereidt op strijd aan alle fronten. De prioriteiten in de strategie dienen gelegd te worden op bewustmaking van de meest onderdrukten, de arbeidersvrouwen, en op de omvangrijkste groep, de huisvrouwen. Voor de eersten geldt dat infiltratie in de bestaande arbeidersorganistaies onvermijdelijk is en dat deze een aanzet moet vormen tot de mobilisatie van de werkende vrouw in de laagstbetaalde branches: de ongeschoolde arbeid. Wanneer deze strategie voor de huidige vrouwenbeweging te hoog gegrepen is, dan moet althans druk op de vakbonden worden uitgeoefend deze materie zelf aan de orde te stellen. Daarbij kan de vrouwenbeweging aanzet geven tot onderzoeken, informatie en dokumentatie verstrekken. Incidentele stakingsaksies op textielbedrijven, kantoren etc. behoren zeker tot de mogelijkheden. Ook wijkaksies kunnen een goede ingang zijn tot de werkende vrouw; organisaties voor het vormingswerk, klubs voor werkende jongeren etc. zijn eveneens onschatbare bondgenoten. Voor de groep van huisvrouwen lijkt de oprichting van een aparte organisatie doelmatig. Deze organisatie zou zeer gerichte aksies kunnen ondernemen: het boykotten van allerlei huishoudelijke werkzaamheden, mits efficiënt georganiseerd en gekoppeld aan parate motivatie, kan een krachtig wapen worden! Voor een staking is loonafhankelijkheid geen voorwaarde; gewoon afhankelijkheid is voldoende en manlief zal merken wat dat betekent.
In het algemeen zal de vrouwenbeweging naast voortzetting van intensieve mobilisatie- en propaganda-aksies voor het afdwingen van konkrete eisen het middel van de direkte harde aksie niet kunnen ontberen. De aanwending hiervan zal de beweging tevens haar werkelijke betrouwbare bondgenoten openbaren. Bij een papieren solidariteit, ook al is die van radikaal-socialistiese organisaties, zal het niet kunnen blijven. Liefdesverklaringen zijn mooi als ze ook nog inhoud blijken te hebben.

boudewijn chorus

(1) Wilhelm Reich: Kritik der bürgerlichen Sexualreform, 1930.
Massenpsychologie des Faschismus, 1934.
Der Einbruch der Sexualmoral, 1935.
Die Sexuelle Revolution, 1966.

(2) Zie bijv. Dietrich Haensch: Repressive Familienpolitik, 1970.
Seksualiteit en gezin in de laatkapitalistiese samenleving, 1971.

(3) Getiteld: Ganzenbordgroep en hoe verder? Hierin o.m. verslag van Anja Meulenbelt: Waarom ik in een praatgroep zit en wat ik eraan gehad heb.

zie verder blz. 22

vrouwenbeweging en socialisme

In 1918 werd de onderwijzeres Suze Groeneweg als eerste en enige vrouw gekozen tot lid van de tweede kamer voor de SDAP, wat mogelijk was geworden door de invoering van het passief vrouwenkiesrecht. Maar noch zij, noch Troelstra stelden in de nieuw gekozen kamer het algemeen vrouwenkiesrecht aan de orde. Het was de vrijzinnig-demokraat Marchant die een initiatief-voorstel van die strekking indiende, dat in 1919 werd aangenomen. Die gebeurtenis is typerend voor de houding van de SDAP ten opzichte van de vrouwenemancipatie, zoals die door Joyce Outshoorn in haar pas verschenen boek is onderzocht.(+)

Aanvankelijk onderschreef de SDAP -de partij met de meeste invloed op de arbeidersklasse in Nederland- in theorie de marxistiese uitgangspunten van het vrouwenvraagstuk, zoals het toendertijd genoemd werd, maar in de praktijk bleek hier steeds minder van. Een belangrijke oorzaak daarvan was de opportunistiese tendens om de mannelijke arbeider met zijn traditionele opvattingen over de positie van de vrouw zo min mogelijk tegen de haren in te strijken. In algemener kader geplaatst hangt die ontwikkeling ten nauwste samen met de evolutie van de SDAP tot een burgerlijk-reformistiese partij. Deze weg naar het reformisme betekende de doodsteek voor het socialisties feminisme binnen de SDAP.

ARBEIDERSBEWEGING

Voor de arbeidersbeweging was de positie van de vrouw onderdeel van de bestaande maatschappelijke tegenstellingen en was emancipatie van de vrouw onverbrekelijk verbonden met de vestiging van een socialistiese maatschappij. Zowel Marx als Bakoenin hebben zich nauwelijks met dit vraagstuk bezig

(+) Joyce Outshoorn, Vrouwenemancipatie en socialisme, een onderzoek naar de houding van de SDAP t.o.v. het "Vrouwenvraagstuk" tussen 1894 en 1919; Nijmegen (SUN), 1973; ƒ 6.

gehouden en eerst Engels (in "De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat"), Kropotkin (in "Wederzijdse hulp") en Bebel (in "De vrouw en het socialisme") werkten aan een theorie over het gezin en over de positie van de vrouw, waarbij zij de nadruk legden op het historiese karakter van het huwelijk en de rol die het gezin heeft gespeeld in de ontwikkeling van het kapitalisme. Wettelijke gelijkstelling, zoals aan het eind van de vorige eeuw door de opkomende beweging van burgerlijke huize werd geëist, zou volgens hen niets veranderen aan de ekonomiese afhankelijkheid van de vrouw. Deelname aan het produktieproses is dus voorwaarde voor de bevrijding van de vrouw, aldus Engels.
Zowel de arbeidersbeweging als de vrouwenbeweging wortelen in de industriële revolutie van de vorige eeuw en de daarmee gepaard gaande maatschappelijke veranderingen. In Nederland kwam die industrialisatie en daardoor de vrouwenbeweging, net als de arbeidersbeweging eerst laat op gang (rond 1880).
De door de industrialisatie veroorzaakte sociale verandering werkte sterk door in de positie van de vrouw. Door het aanbod van industrieel vervaardigde huishoudelijke goederen vielen voor de vrouw uit de burgerlijke middenklasse een aantal produktieve taken in de gezinshuishouding weg en kreeg zij meer oog voor wat er buiten het gezin gebeurde. Vandaar de eis tot gelijkberechtiging van man en vrouw op het gebied van onderwijs, scholing en arbeid, die onder vrouwen uit de burgerij opgang maakte. De beperkingen op die terreinen werden door hen nu als diskriminerend ervaren. Dit in tegenstelling tot de vrouwen uit de arbeidersklasse, voor wie de industriële revolutie overigens zeker zulke diepgaande veranderingen met zich bracht. Deze vrouwen waren gewend geweest om arbeid te verrichten, maar dan in gezinsverband (huisindustrie). De opkomst van het industriële kapitalisme dreef de arbeidersvrouw naar de fabriek. Door het gebruik van machines waarbij spierkracht niet meer van belang was, werd de vrouwenarbeid gelijkwaardig aan die van de man én zij was goedkoper voor de ondernemers. Het gevolg van deze eksploitatie van de arbeidersvrouw was verwaarlozing van het gezin en vergroting van de werkloosheid onder de mannen.
Vandaar dat binnen de arbeidersklasse juist aangedrongen werd op wettelijke beperking van de vrouwenarbeid en de burgerlijke feministen, die volledige arbeidsvrijheid wilden, in de ogen van de arbeidersbeweging verdacht waren. Zo ontstond een antagonisme tussen arbeiders- en vrouwenbeweging dat lang doorwerkte en van invloed is geweest op de argwanende houding die de SDAP demonstreerde toen in eigen rijen een vrouwenbeweging ontstond. Dat het woord feminisme in SDAP-kringen eigenlijk een scheldwoord was, zegt genoeg over de moeilijke positie die de vrouwen binnen die partij innamen.

KIESRECHT

Hoewel de burgerlijke vrouwenorganisaties een sterk stempel gedrukt hebben op het feminisme, zijn het toch socialistiese vrouwen geweest die zich het eerst in Nederland met het vrouwenvraagstuk bezig gehouden hebben. De eerste pogingen om tot organisatie te komen zijn uitgegaan van vrouwen uit Domela's Sociaal Democratische Bond. Het resultaat was de Vrije Vrouwen Vereeniging, opgericht in 1891 door Wilhelmina Drucker. De VVV eiste onder meer juridiese gelijkheid, gelijke kans op het bekleden van ambten en gelijke onderwijsmogelijkheden. Deze laatste eis was al eerder door Aletta Jacobs, de eerste vrouw die een universitaire opleiding voltooide, onder de aandacht gebracht. De allesoverheersende eis die de VVV naarvoren bracht, was die van het vrouwenkiesrecht. Al snel werden vrouwenemancipatie en vrouwenkiesrecht in het burgerlijk feminisme synoniem en ging de stembus ook de belangrijkste rol spelen onder de vrouwen die binnen de SDAP voor emancipatie streden.
Ook internationaal kunnen we die ontwikkeling waarnemen: sinds Amerikaanse vrouwen in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw het vrouwenkiesrecht waren gaan eisen, werd het de belang-

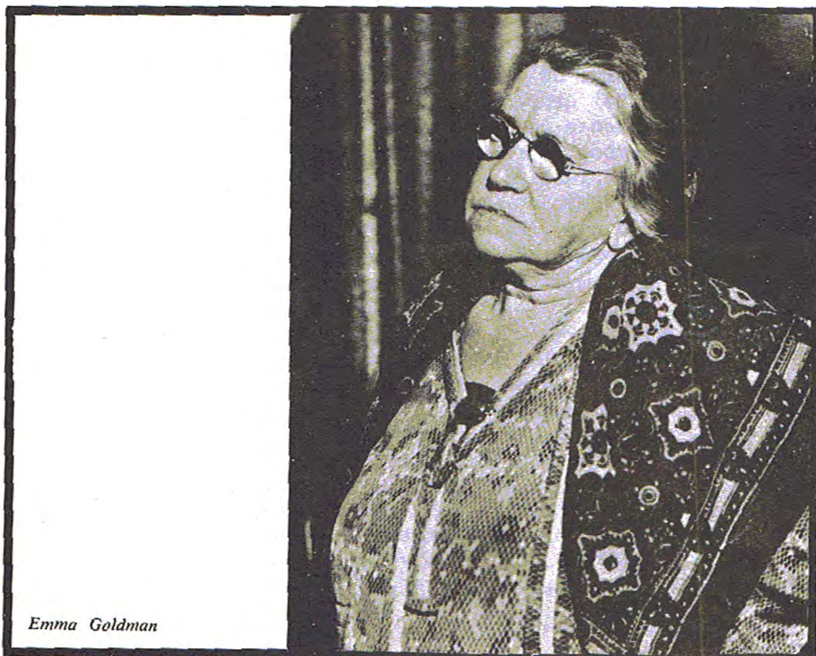
rijkste doelstelling van vrijwel alle feministiese organisaties. In Engeland noemden de burgerlijke feministen zich zelfs "suffragists" (van suffrage=stemrecht). Hun gezapigheid wekte de ergernis van Sylvia Pankhurst. Zij wilde door middel van direkte aksies publiciteit geven aan haar feministiese eisen. Daarom richtte zij in 1903 de WSPU (Sociale en Politieke Vrouwen Unie) op die in het begin samenwerkte met de Independent Labour Party. Toch werden ook Sylvia Pankhurst en de WSPU op den duur overspoeld door de aanwassende stroom van kiesrecht eisende vrouwen en werd het algemeen vrouwenkiesrecht de belangrijkste doelstelling. Toch onderscheidde de als suffragette-beweging aangeduide WSPU zich niet alleen van de burgerlijke feministen door de gehanteerde harde aksiemiddelen, waarbij winkelruiten sneuvelden en ministers gemolesteerd werden, maar ook doordat -met name aan de periferie van deze organisatie - gediskussieerd werd over het huwelijk en (homo) seksualiteit.
Terug naar Nederland, waar Wilhelmina Drucker in 1894 de konsekwenties trok uit haar kiesrechteisen en de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht oprichtte. Zij koerste steeds meer in een richting die het ongenoegen van de meer socialisties georiënteerde feministen opwekte. Het grote geschilpunt met de arbeidersbeweging was de invoering van het beperkt vrouwenkiesrecht. De VVV ontpopte zich meer en meer als een vereniging van vrouwen uit de burgerij die de rechten - en voorrechten - van die klasse opeisten. In de strijd voor het algemeen kiesrecht, waaraan de burgerlijke feministen eerst aarzelend hadden meegedaan, kozen zij gesteld voor de vraag "vrouwenkiesrecht of algemeen kiesrecht?" voor het eerste, ook als dat een beperkt kiesrecht, een dameskiesrecht, zou zijn. Hiermee was de breuk met de vrouwen uit de arbeidersbeweging bezegeld. Nu moet aan de andere kant gezegd worden dat er in de SDAP maar weinigen warm liepen voor het vrouwenkiesrecht. Alleen marxistiese intellektuelen als Wibaut en Mendels stonden betrekkelijk positief tegenover de feministiese eisen; de "arbeiders", zoals Schaper en Vliegen -die uiteindelijk de partijlijn bepaalden- vonden de vrouwenemancipatie van sekundair belang. Joyce Outshoorn merkt dan ook terecht op dat de meeste SDAP-ers de vrouw beschouwden als een middel tot een bepaald doel.(Zo zei Troelstra eens dat hij liever zou meewerken om de eerste de beste baliekluiver het kiesrecht te geven dan zich druk te maken om het kiesrecht voor de vrouw.)
Op het gebied van de aparte arbeidsbescherming voor de vrouw koos de SDAP in beginsel voor arbeidsvrijheid en ontwikkelde het standpunt dat ingrijpen alleen gerechtvaardigd was als specifiek vrouwelijke funkties, zoals de vruchtbaarheid, in gevaar zouden komen.
Henriëtte Roland Holst formuleerde het standpunt van de

partijleiding alsvolgt:"De aparte vrouwenbewegingen(voor de arbeidersklasse) hebben geen reden van bestaan meer en pogingen ze mee te slepen in de strijd van burgerlijke vrouwen, de strijd die ze noodzakelijk voeren, maar die bestaat in een strijd tegen de man,-zulke pogingen moeten beschouwd worden als een gevaar voor hen, gescheiden te worden van hun mannelijke klassegenoten, die hun natuurlijke bondgenoten zijn." Kort daarop verliet de laatste volbloed feministe de SDAP en was de weg vrij voor een aan de leiding gehoorzame vrouwenafdeling. Uit diverse plaatselijke vrouwengroepen ontstond in 1908 de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclubs (BSDVC). Woordvoersters van deze vrouwenafdeling, die alleen tijdens de eerste wereldoorlog door haar sterkere pacifistiese inslag wel eens een beetje dwars lag, waren vooral Carry Pothuis, Mathilde Wibaut, Heleen Ankersmit en Marie Mensing, die ook het orgaan De Proletarische Vrouw volschreven. De laatstgenoemde stapte over naar de SDP, de linkse afsplitsing van de Tribune-groep. Maar ook in deze marxistiese partij speelde het socialisties feminisme nauwelijks een rol.
Meer belangstelling voor de dieperliggende oorzaken van het vrouwenvraagstuk was er bij de anti-autoritaire vleugel van de arbeidersbeweging. Vrije socialisten en anarcho-kommunisten beseften dat de bevrijding van de vrouw niet los gekoppeld kon worden van het bestaande huwelijk.
Door de nadruk die anarchisten op vrije ontplooing van de mens in het algemeen leggen, stonden ze veel positiever tegenover het feminisme dan sociaal-demokraten en marxisten. Vandaar dat bijvoorbeeld een anarchiste als de Amerikaanse Emma Goldman zich aan het begin van deze eeuw met woord en daad inzette voor direkte eisen op het gebied van liefde en seksualiteit, zoals propaganda voor voorbehoedsmiddelen en het vrije huwelijk.

DE JAREN 60

Joyce Outshoorn sluit haar overzicht af in 1919. Met de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht werd door de SDAP die nu geheel en al het reformisme had aanvaard, het vrouwenvraagstuk begraven. Immers, het aanvaarden van de kapitalistiese maatschappijstruktuur betekende dat de SDAP ook de basis van de man-vrouw relatie ongemoeid liet. Toen in de jaren 20 en 30 libertaire marxisten (met name Wilhelm Reich en Max Horkheimer) door het verbinden van Freud's psychoanalyse met Marx's dialektiese methode de theoretiese bouwstenen aandroegen voor de zo belangrijke sociaal-psychologiese benadering van de bevrijding van de vrouw (en van de man!), was het socialisties feminisme van de SDAP al uitgemond in liefdadigheidswerk.

Het burgerlijk feminisme dat met de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht haar belangrijkste doel bereikt zag, verliep. Slechts incidenteel, met name als de arbeidsvrijheid in het geding was (zoals in het geval van het arbeidsverbod voor getrouwde vrouwen in overheidsdienst in de jaren 30) kwamen deze feministen nog in het geweer.
De opkomst van het anti-autoritaire verzet in de jaren 60 bracht opnieuw belangstelling voor de positie van de vrouw.
In het kielzog van het studentenprotest ontstond - allereerst in Amerika (Women's Lib)- een wedergeboorte van het feminisme.
De verhoging van het levenspeil, de daarmee gepaard gaande mechanisering van huishoudelijke arbeid (stofzuiger, koelkast en wasmachine) en de toenemende inschakeling van de vrouw in het produksieproces, veroorzaakten een begin van bewustwording over de positie van de vrouw, de oorzaken daarvan en de mogelijkheden tot bevrijding. Men ging beseffen dat zelfs de nog niet bestaande formele gelijkstelling van man en vrouw nog geen werkelijke bevrijding van de vrouw zouden betekenen, maar had aanvankelijk toch te weinig oog voor de ekonomiese achtergronden van deze bevrijding. Daarom beet men zich in het begin vast in eisen op het gebied van het onderwijs en de ar-

Emma Goldman

beids- en scholingssituatie, waarbij men de seksistiese rolverdeling beklemtoonde. Hoe terecht en nuttig deze eisen ook waren (en nog zijn !) in het algemeen bleven ze beperkt tot de maatschappelijke "bovenbouw", wat tot uitdrukking kwam in het gebruik van de term "kulturele revolutie van de vrouw".
Eigenlijk zou men dit nieuwe feminisme, dat zich tooide met de benaming radikaal feminisme, tot op zekere hoogte kunnen beschouwen als een voortzetting van de militante vleugel van het oude burgerlijke feminisme, vooral in zoverre beide, hinkend op tegengestelde uitgangspunten - enerzijds gelijke kansen, anderzijds voorkeursbehandeling van de vrouw (positieve diskriminatie) - het historiese karakter van de man-vrouw relatie in de kapitalistiese maatschappij vrijwel genegeerd hebben.
Goed beschouwd is er geen verschil tussen het dragen van reformkorsetten en het verbranden van bh's. Beide zijn in laatste instantie uitdrukking van de misvatting dat vrouwen, net als arbeiders , alleen zèlf hun bevrijding kunnen realiseren.
Dit heeft tot gevolg gehad dat veel radikale feministen de bevrijding van de vrouw zijn gaan ophangen aan praatgroepen, waarin men de vrouwen tot bewustwording van de bestaande onderdrukking probeert te brengen. Men ontleedt de ideologie van het mannelijk chauvinisme en bekijkt opvoeding, onderwijs, reklame, en dergelijke op hun tendens de starre man-vrouw rolverdeling te verstevigen.
In Nederland is het blad Opzij een voorbeeld van dit soort radikaal feminisme. De uiterste konsekwentie van dergelijke opvattingen is het propageren van de vrouwelijke suprematie met als begeleidende verschijnselen mannenhaat en lesbianisme, zoals door de groep Paarse September wordt gedaan. Voor deze feministen is het lesbianisme een politieke keuze. Of zoals een Amerikaanse feminisme het uitdrukte: "Lesbianisme is niet iets wat je bent, maar wat je doet."
Het afbreken van de machtsverhoudingen, die beheerst worden door de man, eist bestrijding van de man, aldus Paarse September.
Een veel minder radikale organisatie is Man-Vrouw-Maatschappij. MVM is geen socialisties feministiese organisatie, omdat deze vrouwenbeweging binnen de bestaande kapitalistiese maatschappij veranderingen voor mogelijk houdt. MVM werkt vooral aan mentaliteitsverandering, zoals gebleken is uit de aktie "Marie wordt wijzer". De meest bekende feministiese organisatie is Dolle Mina, die de vrouwenbevrijding met akties als "Baas in eigen buik" in de publiciteit heeft gebracht. De laatste tijd is deze groep zich meer socialisties gaan opstellen, waarbij men met name oog heeft gekregen voor de ekonomiese funktie van het gezin in de maatschappij.

hans ramaer

boeken

herman gorter★★★★★★★★★★★★★★★★★★★★★★★★

Herman Gorter heb ik altijd één van de merkwaardigste mensen uit de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging gevonden. De gevierde dichter, die in 1897 lid van de SDAP werd, wordt meestal gekoppeld aan zijn latere geestverwant Anton Pannekoek, maar in tegenstelling tot deze laatste was Gorter in de eerste plaats propagandist en eerst dan theoretikus. Gorter moet een bezielend spreker geweest zijn, die zijn pet ophield omdat hij vaak hoofdpijn had en zich soms maandenlang terugtrok uit het strijdgewoel om met zijn vriendin Jenne op vakantie te gaan. Na deze zeil- of bergsportvakanties stortte hij zich weer energiek in het partijwerk, eerst de SDAP, na de oprichting in 1909 de SDP en na 1920 de radensocialistiese KAPN. Lang hebben allerlei mythen over Gorter de ronde gedaan, veroorzaakt door een uit de jaren 30 daterende studie van Brandt Corstius en vooral door het uit 1948 daterende boek van mede-SDP bestuurder Van Ravesteyn over de wording van het kommunisme in Nederland. Gorter stond jarenlang te boek als "individualisties", "pro-Duits" en "vereenzaamd" en het is de verdienste van Herman de Liagre Böhl dat hij in zijn kort geleden verschenen proefschrift over Gorter aan een aantal van die mythen een einde heeft gemaakt. Gezien de grote hoeveelheid literatuurverwijzingen heeft Böhl er zich niet gemakkelijk van af gemaakt, maar het definitieve boek over Gorter heeft hij -helaas- niet geschreven. Dat blijkt al uit de ondertitel "Herman Gorter, zijn politieke aktiviteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland". Hinderlijk is het ontbreken van een bespreking van de doorlopende lijn in Gorter's ideeën (ontwikkeling van de begrippen "partij" en "voorhoede"). Alleen in het laatste hoofdstuk beschrijft Böhl de links-kommunistiese aktiviteiten in Gorter's laatste levensperiode en zijn oordeel daarover is kort ("sektarisme"), maar daarom nog niet juist. Want Gorter besefte in de jaren van zijn "Open brief aan partijgenoot Lenin" al heel duidelijk dat het kommunisme dood zou lopen in de burgerlijke vertegenwoordigingsorganen en als Böhl dan met een overigens later in ongenade gevallen stalinist als A. de Leeuw komt aandragen om Gorter er van langs te geven, maakt hij de

fout om met de toen inderdaad machteloze radenorganisaties ook de ideeën van Gorter daarover te veroordelen. Typerend lijkt me in dit verband eigenlijk dat Böhl opmerkt dat de politieke analyses van Gorter van te weinig werkelijkheidszin getuigden. Beter bewijs dat Böhl, nota bene levend in een tijd waarin zelfs ondernemers zich met "arbeidersraden" bezighouden, niet zo erg begrepen heeft wat Gorter bezielde, lijkt me moeilijk. Wat overigens nog niet wil zeggen dat men dit boek maar ongelezen moet laten, zeker niet gezien de schappelijke prijs.
("Herman Gorter", Herman de Liagre Böhl; uitgave SUN, Nijmegen; 1973; prijs *f* 12,50) h.r.

de cubaanse revolutie★★★★★★★★★★★★★★★★★

Het waarlijk nieuwe waar de Cubanen volgens Cuba-kenner Karol op hopen, is een volledige reorganisatie van het sociale systeem Dit moet de arbeiders een grotere beslissingsbevoegdheid geven, zodat zij niet langer zijn overgeleverd aan de fouten van goedbedoelende plannenmakers. Karol meent dat dit werkelijk nieuwe zijn: stap voor stap de sociale instituties smeden die Cuba zo pijnlijk mist. Voor kritiese uitlatingen van deze strekking is over Karol de Havaanse banvloek uitgesproken. Dit neemt overigens niet weg dat Karol solidair is met de revolutie, wat duidelijk blijkt uit zijn "Cuba sinds de revolutie".
Karol beschrijft de weg die de Cubaanse revolutie heeft afgelegd. Hij gaat hierbij vooral uit van gegevens en ervaringen uit de eerste hand, waarbij vóór alles een beeld wordt gegeven van het politieke klimaat en de algehele situatie, zoals Karol die bij zijn bezoeken aan Cuba heeft waargenomen. Getracht wordt de Cubanen zelf hun problemen en verwachtingen uiteen te laten zetten. Zijn analyses zijn doordrenkt van een diepe sympathie voor dit land.
De journalist Karol is op Cuba een geziene gast geweest en is herhaaldelijk persoonlijk door Castro uitgenodigd. Karol, opgegroeid in Polen, leeft na studie in de Sovjet Unie, als balling in Frankrijk. Het is gezien deze achtergrond niet verwonderlijk dat hij krities staat tegenover alles wat naar burokratisering en (mini)stalinisme riekt. "De Cubanen staat nog de keus open die het hen mogelijk zal maken het zover niet te laten komen. Zij beschikken nog steeds over de middelen om een mechanisme in werking te stellen dat zal leiden naar een vrije en egalitaire samenleving. Zonder zich over te geven aan een irreëel optimisme mag men denken dat dit de weg is die zij zullen kiezen." Deze laatste zinnen uit Karol's boek kunnen de aanzet worden voor een studie over de komende tien jaar.
("Cuba sinds de revolutie, tien jaar politieke en economische ontwikkeling", K.S.Karol; Kritiese Bibliotheek - Van Gennep, Amsterdam; 531 pag., prijs *f* 28,50) th.h.

VERSPREIDINGSFONDS

spuw

Onderstaande lijst bevat alle uitgaven die momenteel door de SPUW verspreid worden. De recente uitgaven en enkele van de andere uitgaven zijn veelal verkrijgbaar bij de bekende min of meer socialistiese boekhandels in de grote(re) steden. Alle uitgaven zijn ook rechtstreeks te bestellen bij de SPUW door storting van de prijs plus het tussen haakjes aangegeven verzendbedrag op giro 25 53 850 van SPUW, postbus 17, Driebergen, onder vermelding van de titel(s). N.B. De opbrengst van door De Vrije uitgegeven titels komt geheel ten goede aan het steunfonds voor De As.

Recente uitgaven:
WAT IS EEN ANARCHIST? Door Nicolas Walter. Uitg. Miro.1,75(0,60)
ANARCHISTEN & MARXISTEN. Door Piet Eimers. Uitg. SPUW.4,00(1,00)

Antiquariese uitgaven:
GEDENKSCHRIFTEN VAN F.DOMELA NIEUWENHUIS. Bibl.voor Ontspanning en ontwikkeling. 10,00(1,75)
WIE WAS MULTATULI? Door B.Damme. De Roode Bibl. 3,00(0,90)
DE DOOD BETAALT DIVIDEND. Door Fenner Brockway en Fred. Mallaly. Over de wapenindustriëlen en hun politieke marionetten.1947. Uitg. Plutarchus. 5,50(1,75)
VOOR HOOFD EN HART;VRIJHEIDSZANGEN. Door T.Boot.1906. Uitg. De Boer. 2,50(0,60)
DERTIG JAAR SOVJET-POLITIEK. Door Anton Constandse.1947. Uitg. Plutarchus. 4,50 (1,75)
EEN GALERIJ VAN BIJBELSE PERSONEN. Ter leering en navolging voorgehouden door F.Domela Nieuwenhuis. 1924. Uitg. De Dageraad. 5,00(0,60)

Buitenlandse uitgaven:
MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST. Peter Kropotkin.Dover Publ. N.Y. 21,00(2,25)
ANARCHISM. Emma Goldman. Dover Publ. N.Y. 12,50 (1,75)
ANARCHY. Errico Malatesta. Freedom Press. London. 3,00(0,60)

PIONEERS OF ANTI-PARLIAMENTARISM. G.Aldred. Bakunin Press. 2,50(0,60)
ANARCHISM TODAY. Apter & Joll. 5,00(0,90)

Overige uitgaven:
UIT HET LEVEN VAN KONING GORILLA. Schotschrift op Willem III. Reprint. Uitg. De Vrije. 1,00(0,60)
RUSLAND 1917-1922. Reprint. Uitg. De Vrije. 1,00(0,60)
DOMELA NIEUWENHUIS 50 JAAR DOOD. Uitg. De Vrije. 1,00(0,60)
ANARCHISME. Serie door dr.P.Eltzbacher. Reprint. Uitg.De Vrije. Nog voorradig: De leer van Bakoenin, De leer van Stirner, De leer van Godwin, De leer van Tucker, De leer van Proudhon.
Per deeltje 1,00(0,60)
ANARCHISTEN IN DE 20.E EEUW. Arthur Mendes-Georges. Uitg. De Vrije. 2,50(0,90)
HEDEN,VERLEDEN EN TOEKOMST IN ZAKFORMAAT. P.A.Kooijman. Uitg. De Vrije. 1,00(0,60)
FASCISME; GRONDSLAGEN EN KENMERKEN. Hans Jar (= Hans Ramaer). Uitg. De Vrije. 1,00(0,60)
EEN WOORD AAN DE JONGELIEDEN. Peter Kropotkin. Uitg. De Vlijtige Vlieg. 1,00(0,60)
DE GEWETENSBEZWAARDE TEGEN DE MILITAIRE DIENST. C.Inja. Uitg. Doopsgezinde Vredesgroep.1953 1,00(0,60)
GODSDIENST EN GEZAG. E.Reclus.Reprint. Uitg. Pileus.0,75(0,60).
DE POLITIEK DER INTERNATIONALE. M.Bakoenin.Uitg.Pileus. 0,75(0,60)
BOLSJEWISME OF ANARCHISME? D.Wijnkoop en G.Rijnders. Uitg. Pileus.0,75(0,60)
TRANEN,STORM,RECHT OVER AFRIKA.Uitg.ANVA.1952. 1,00(0,60)
OVER ANARCHISME,STAAT EN DIKTATUUR. M.Bakoenin.Uitg.AU. 2,50(0,90)
ANARCHIE? Anton Constandse,Rudolf de Jong, Simon Radius, Arthur Mendes-Georges,Hans Ramaer. Uitg.AU. 1,75(0,60)
BAKTERIE- EN GASOORLOG. Uitg. De Vrije. 0,75(0,60)
RODE BOEKJE VOOR ARME SCHOLIEREN. Uitg. AU. 0,75(0,60)
STAAT EN MONOPOLIEKAPITALISME. Hans Ramaer. Uitg.AU.2,50(0,40)
ANARGISME EN ZELFBESTUUR. Uitg. AU. 0,50(0,60)
MISDAAD EN STRAF. Clara Meijer-Wichman.Uitg. AU. 0,50(0,40)
FASCISME EN MASSAPSYCHOLOGIE. Wilhelm Reich. Uitg.AU.1,90(0,40)
DRIE ESSAYS.M.Bakoenin. Uitg.AU. 1,50(0,40)
GEWELDLOZE OPSTAND. Th.Ebert. 3,00(1,75)
ONTWERP STADSGUERILLA. Rote Armee Fraktion (Baader-Meinhof). Uitg. SPUW. 1,50 (0,60)
ZWARTBOEK MEXICO. Boudewijn Chorus e.a. Uitg. SPUW. 1,50(0,90)
MARXISME-KRITIEK. De As.no.2. 1,75(0,75)
ANARCHISME VANDAAG. De As. no.3. 2,00 (0,60)
INTERNATIONALE KORRESPONDENTIE. Nr.26/27 Over het geweld.3,00 (0,90); Vervolging van vreemdelingen nr. 28/29. 3,00(0,90); Volksfrontstrategie nr. 30/31. 4,00(0,90).

vrouwenbevrijding

de prijs van dit nummer is twee gulden

INHOUD

blz. 3	redaksioneel
blz. 4	vrouwenbevrijding: strijd tegen en met de man
blz.19	mulisch over reich
blz.23	vrouwenbevrijding
blz.32	praktiese aantekeningen voor een feministiese strategie
blz.40	vrouwenbeweging en socialisme
blz.47	boeken

